

Юрій Диба*

АГІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО ПОВІДОМЛЕННЯ АЛ-МАС'УДІ ПРО СПОРУДИ, ВШАНОВУВАНІ У СЛОВ'ЯН

Розділ ал-Мас'уді про вшановувані слов'янами будинки та інтерпретації тексту

У праці відомого арабського історика, мандрівника та енциклопедиста X ст. ал-Мас'уді “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння” є фрагмент, в якому описані будівлі вшановувані у слов'ян. За зауваженням відомого українського сходознавця Андрія Ковалівського, цей розділ є одним з найскладніших для тлумачення у всій книзі, а “своєю казковістю, фантастичністю він відрізняється від звичайного для цього автора критичного методу викладу.”¹:

“У слов'ян є будівлі, які вони поважають. З-поміж них є одна [що стоїть] на тих горах², про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу³. Є відомості про те, яким чином збудована ця будівля⁴, про розташування різних сортів каміння в ній та про різноманітність їх кольорів, про отвори, пророблені в ній, в найвищій її частині, й що в цих пророблених отворах [відбувалось] від сходу сонця⁵, й які в ній були покладені [на збереження] дорогоцінні камені, та про накреслені в ній знаки, що вказували на майбутні явища, та від яких подій, до того як вони відбудуться, попереджають ці дорогоцінні камені та про появу звуків для них з висот її [будівлі], та що трапляється з ними під час слухання цього⁶.

І [є у них] будівля, яку створив один з їхніх царів⁷ на Чорній горі, яку оточують дивовижні води, що відзначаються різними кольорами та смаком, усі дуже корисні. І у них в ньому є величезний ідол в образі Сатурна, зроблений у вигляді діда з патерицею в руці, якою він рушить кості мертвих з могил. Під правою його ногою є зображення чогось на взірць комахні, а під другою [його ногою] – ворончорні зображення граків та інших [птахів – ?] і дивовижні зображення чогось подібного до абіссинців чи негрів⁸.

* Диба Юрій – кандидат архітектури, доцент, Інститут архітектури Національного університету “Львівська політехніка”.

¹ Ковалівський А. Антологія літератур Сходу. – Харків, 1962. – С. 445.

² “На горі” (Тут, і далі за текстом цитованого уривку різночитання за перекладом: Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.). – Санкт-Петербург, 1870. – С. 139).

³ “Одна з високих гір на світі”.

⁴ “Про якість її побудови”.

⁵ “Що влаштовано (побудовано) в цих отворах для спостереження за сходом сонця”.

⁶ “Про дію (враження), яку справляли ці звуки на слухачів”.

⁷ “Мали вони”.

⁸ “Під правою його ногою знаходяться зображення різних мурах, а під лівою – зображення пречорних воронів, чорних крил та інших, також (зображення) дивних Хабашців і Занджців (Абіссинців і Зангебарців)”.

І у них є ще інша будівля на горі, яку оточує затока моря, споруджена з каменів червоного мармуру та каменів зеленого ізмаряду. Всередині її величезна баня, а під нею ідол, частини тіла якого [зроблені] з чотирьох [сортів] дорогоцінного каміння: зеленого хризоліту, червоного карбункула, жовтого карналіну та білого кристалу [берила], а голова його з червоного золота. Насупроти нього другий ідол у вигляді дівчини. Йому звичайно приносять⁹ жертви та куріння [ладону]¹⁰.

Походження цієї будівлі пов'язують з одним мудрецем, який був у них з давніх часів. Ми вже давніше розповідали його історію і про те, що він зробив у землі слов'ян, які він створив у них фокуси й хитрощі, й про змайстровані [ним] величезні отвори¹¹, якими він привабив до себе їхні серця [та] оволодів їхніми душами [і] з допомогою яких він опанував їхніми розумами, незважаючи на суворість звичаїв слов'ян та різноманітність природних якостей [окремих племен], про що вже говорилось у попередніх наших книгах.¹²

А. Ковалівський здійснив критичний розгляд досліджень цитованого розділу з тексту ал-Мас'уді. Він зауважив, що змістовний, розлогий, проте фантастичний характер описаних будівель не дозволяв науковцям беззастережно включати його до своїх праць. Прихильніше до описаних реалій ставилися ранні дослідники (К. Еберн, Я. Головацький, В. Макушев, І. Срезневський та О. Фаміцин). Проте, більшість (від П. Шафарика до І. Лелевеля) їх просто ігнорували, а інші (А. Гаркаві та Ф. Вестберг) вважали їх неслов'янськими – буддійськими чи осетинськими¹³. Висновки самого А. Ковалівського зводилися до того, що основна частина оповіді про слов'янські храми була запозичена ал-Мас'уді з втраченого твору арабського астронома IX ст. Абу-Машара (+ 886), у творах якого згадувалися й храми різних народів та віків (зокрема китайців та сабійів), описам яких він надавав астрологічного характеру, перебільшував розміри будівель та речей, багатство оздоблення споруд й долучав до характеристики язичницьких культур геометричні метафори, символіку дорогоцінного каміння, кольорів й живих істот тощо¹⁴.

На думку А. Ковалівського, якщо видалити з аналізованого тексту ті особливості, які залежать від способу викладу Абу-Машара, звести до скромніших уявлень його перебільшення, знімаючи один за другим фантастичні нашарування, то можна отримати цілком реальні вказівки на існування слов'янських храмів на узгір'ях Карпат та біля моря, імовірно Балтійського, на якомусь острові. Тобто ал-Мас'уді міг описувати й храми західних слов'ян в Радігощі (Ретра) чи Веліні¹⁵.

⁹ “Яка приносить йому”.

¹⁰ “Йому бувало приносили жертви і ладан і просо”.

¹¹ “Про чарівні хитрощі та механізми його (Про майданчики, гори і штучні канали)”.

¹² Цит. За: Ковалівський А. Антологія літератур Сходу. – С. 364.

¹³ Там само. – С. 445.

¹⁴ Ковалівський А. Антологія літератур Сходу. – С. 446; Його ж. Аль-Масуди о славянских языческих храмах / А. Ковалевський // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – С. 82-86.

¹⁵ Там само.

Географічними реперами повідомлення ал-Мас'уді про вшановувані слов'янами будівлі, на які переважно звертають увагу дослідники цього тексту, є свідчення про спорудження першого з трьох храмів *“на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”* та згадка про другу храмову споруду, що розташовувалася *“на Чорній горі”*. Розглядаючи згадку про *“високі гори світу”*, А. Ковалівський покликається на повідомлення арабських письменників, сучасників Абу-Машара, про високі гори в країні слов'ян, розташовані на межі *“між Візантією та Хозарією”*, під якими розуміються саме Карпати. Щодо назви Чорної гори дослідник зауважує, що судячи з мовного контексту повідомлення, ця назва може бути або власним ім'ям гори, або ж свідчити, що про цю гору вже йшла мова раніше, проте ця згадка не збереглася через скорочення викладу колись розлогого тексту. Відтак Чорна гора може бути ототожненою з Чорною горою у верхів'ях Черемошу¹⁶.

Останнім часом гіпотеза про карпатську локалізацію розташованого на Чорній горі храму отримала новий імпульс. Її тривалий час популяризує археолог Богдан Томенчук¹⁷. Вслід за А. Ковалівським дослідник ототожнює Чорну гору ал-Мас'уді з масивом Чорногори в Українських Карпатах, де розташовуються найвищі вершини, зокрема й Піп-Іван або ж інакше – Чорна гора (2026 м). В Чорногірському масиві беруть свій початок води Чорного й Білого Черемошу та Чорної і Білої Тиси, що пояснює згадку ал-Мас'уді про *“дивовижні води, що відзначаються різними кольорами”*. Їх різні смакові властивості вод, на які звертав увагу арабський історик, пояснюються тим, що цей гірський район є багатим на мінеральні й соляні джерела, на доказ чого Б. Томенчук цитує звіт послів Івана Грозного, які в 1558 р. поверталися в Московію з Царгорода саме через ці місця: *“Яко в державе пана Фуского... меж тех больших рек и гор стоит монастырь, зовомый Занов... в том же монастыре есть кладезь, а в нем вода сладка, что грушевый сок. Да есть и иные кладези, но вода в тех как укус, а иные как кислые щи...”*¹⁸. Підтвержує це повідомлення і цитата з ал-Бакуві: *“В одній з гір є джерело, що називають медовим. Воду його змішують, як мед, з водою”*¹⁹.

За уявленнями арабських астрологів Північні землі знаходилися під впливом Сатурна, що мало б пояснювати, як стверджує А. Ковалівський, чому у храмі на Чорній горі вшановували саме зображення цієї планети²⁰. До того ж, за Птолемеєм, Сатурн вважався одним з головних богів фракійців (Карпато-Дунайські землі), а зображення мурах, чорних граків (воронів) та абіссінців та зангебарців слугували, на думку Б. Томенчука, родовими, племінними тотемами. Так ворон (чорна галка) пов'язується з геральдиккою Галицької землі, а мурашки, ймовірно слугували тотемами слов'янського населення Мараморошу.

¹⁶ Ковалевский А. П. Аль-Масуди о славянских языческих храмах. – С. 84.

¹⁷ Томенчук Б. П. Чорногора в історії давніх слов'ян / Б. П. Томенчук // Жовтень. – Львів, 1985. – № 11. – С. 99-102; *Його ж.* Чорногора в історії давніх слов'ян (за ал-Мас'уді X ст.) / Б. П. Томенчук // Галичина. – Івано-Франківськ, 2003. – № 8. – С. 25-34.

¹⁸ Цит за: Томенчук Б.П. Чорногора в історії давніх слов'ян. – С. 26.

¹⁹ Там само.

²⁰ Ковалевский А. П. Аль-Масуди о славянских языческих храмах. – С. 83.

Як припускає дослідник, храм на Чорній горі міг належати хорватам, які за мешкували території з обидвох боків Карпат²¹.

Перший храм, згаданий у тексті ал-Мас'уді, Б. Томенчук вважає близьким до ранньохристиянських базилік. На користь цього припущення мали б свідчити відсутність ідола (ал-Мас'уді не згадує про нього), складні конструктивні деталі храму та його звукове оформлення. Появу звуків з висот храму, як допускає Б. Томенчук, можна пов'язувати зі дзвонами. А отже, на його думку, *“Перший слов'янський храм в описі ал-Мас'уді повністю відображає ту ситуацію контакту слов'янського населення і місцевого автохтонного, контакту слов'янського язичницького світу і християнського”*²². Третій храм, який Мас'уді описав *“на горі, яку оточує затока моря”*, Б. Тимошук розташовує на острові у Балтійському морі, яке античні історики називали Венедською затокою, десь між Нижньою Ельбою та Нижнім Одером. Для прикладу дослідник наводить відомий за описом Саксона граматака храм Святовида на о. Рюген. Додатковим аргументом на користь балтійської локалізації третього храму (у якому стояло два ідоли, один з яких був у жіночій подобі) є, на його думку, традиція вшанування жіночих богинь у цьому регіоні, що має вірогідно давньо-германське походження. Отож, як резюмує Б. Тимошук, у розділі про будівлі, вшановувані у слов'ян, прослідковується логічна історико-географічна послідовність опису язичницьких храмів слов'ян. Ал-Мас'уді веде читача (описуючи імовірно шлях своєї мандрівки) з балканського регіону через Карпати до земель балтійських слов'ян²³.

Наведені Б. Тимошуком аргументи щодо імовірного розташування храму Сатурна на Чорній горі в Карпатах спонукали дослідників до пошуків його слідів на місцевості. Такі обстеження були виконані 2007-2010 роках Карпатською етнологічно-археологічною експедицією під керівництвом Миколи Кугутяка. Перед експедицією постала мета виявлення, опису і картографування скельних петрогліфічних комплексів на полонині Ёаджина і на горах Кедруватому, Шпицях, Ребри, Бребенескулі, Чорній Горі, Смотричі, Вухатому Камені²⁴. На перших п'яти об'єктах з цього переліку давніх пам'яток не знайдено. Обстеження вершини Чорної гори також не дало очікуваних результатів, лише у її східній частині виявлено скельно-плитові утворення пісковиків з глибокими печероподібними пустотами. Учасники експедиції змушені були констатувати, що скельні петрогліфи якщо й були на горі Піп-Івані, то їх було знищено під час будівництва на ній обсерваторії. Малопродуктивним виявилось і обстеження вершини гори Смотрича. Лише на Вухатому Камені експедиції вдалося виявити природні скелі з петрогліфами та об'ємно просторовими утвореннями (визнаними за скульптурні), ототожнені з храмом Сатурна, описаним ал-Мас'уді на Чорній горі. На продовгуватому східному відрозі Вухатого Каменя

²¹ Томенчук Б. П. Черногора в історії давніх слов'ян (за ал-Мас'уді X ст.). – С. 28.

²² Там само. – С. 30.

²³ Там само. – С. 30-31.

²⁴ Кугутяк М., Томенчук Б. Святилище просто неба // Галичина. – Івано-Франківськ, 24 червня 2010 року.: [http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews\[pS\]=1275339600&tx_ttnews\[pL\]=2591999&tx_ttnews\[arc\]=1&tx_ttnews\[pointer\]=1&tx_ttnews\[tt_news\]=11090&tx_ttnews\[backPid\]=41](http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews[pS]=1275339600&tx_ttnews[pL]=2591999&tx_ttnews[arc]=1&tx_ttnews[pointer]=1&tx_ttnews[tt_news]=11090&tx_ttnews[backPid]=41)

довжиною 1,3 км експедицією було обстежено 21 скельну групу. Святилище довжиною 320 м та шириною 20-25 м являло собою великий комплекс, що складався з атропоморфних та зооморфних скель (“Голова”, “Жаба” тощо, включно з “Вухатим Каменем”) з петрогліфічними композиціями, чашоподібними та ступнеподібними заглибленнями²⁵. За 300 м від Вухатого Каменя є друга вершина, утворена нагромадженням скель, на одній з майданчиків якої є стовп у вигляді міксаморфа (істоти зі змішаним фенотипом) який і ототожнюється з Ідолом Сатурна з опису ал-Мас’уді²⁶. Таким чином учасники експедиції проголошують, “що храм на Чорній горі, який описав аль-Масуді, за всіма ознаками локалізується в районі карпатських вершин Смотрича, Вухатого каменя і Піп-Івана”. Разом з тим, дослідники змушені визнати, що “використання археологічних методів тут обмежується наявністю скельних масивів, браком культурного шару. Тому основним об’єктом дослідження виступали петрогліфічні комплекси, до вивчення яких застосовувався семіотично-знаковий підхід”²⁷.

Є й інші версії локалізації описаного ал-Мас’уді храму з ідолом Сатурна. Так на думку Геннадія Марченка він знаходився поблизу Вижниці на Буковині, на кордоні з Івано-Франківщиною. У лісі, поблизу цього населеного пункту, на двох пагорбах передгір’я та урвищі між ними було виявлено скельні виступи з колами-петрогліфами діаметром 50-80 см, які місцеві мешканці називають підковами та жорнами. На вершині північного пагорба знаходиться скеля з прямовисним антропоморфним виступом з дволикою головою. Як стверджує Г. Марченко, виявлений поблизу Вижниці скельний комплекс є язичницьким святилищем-обсерваторією, згаданю ал-Мас’уді. У вертикальній антропоморфній скелі з петрогліфами він вбачає ідола Сатурна. До тепер неподалік від згадані скелі є кілька великих мурашників, які дослідник пов’язує з культом мурашок, та їх зображеннями під ідолом. Крім того, образи абіссінців та зангебарців, про які писав ал-Мас’уді, ототожнюються дослідником з підземними божками, які опікувалися нафтою і були пофарбовані нею на темно²⁸. Існує ще ряд припущень краєзнавчого характеру по локалізації храму Сатурна в Карпатах. Зокрема з горою Страгора Чорну гору ал-Мас’уді ототожнює Михайло Клапчук, а Степан Пушик вбачає у ній комплекс, куди входять Страгора-Боба, Богова Криниця, Любіжня, Бзовач, Татарна та Перемиський²⁹.

²⁵ Кугутяк М., Томенчук Б. Дивовижі Чорногори // Галичина. – Івано-Франківськ, 17 липня 2010 року.: [http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews\[cat\]=5&tx_ttnews\[tt_news\]=11391&tx_ttnews\[backPid\]=24](http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews[cat]=5&tx_ttnews[tt_news]=11391&tx_ttnews[backPid]=24)

²⁶ Кугутяк М., Томенчук Б. Космогонія карпатської Чорногори // Галичина. – Івано-Франківськ, 12 серпня 2010 року.: [http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews\[pS\]=1280610000&tx_ttnews\[pL\]=2678399&tx_ttnews\[arc\]=1&tx_ttnews\[pointer\]=7&tx_ttnews\[tt_news\]=11732&tx_ttnews\[backPid\]=41](http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews[pS]=1280610000&tx_ttnews[pL]=2678399&tx_ttnews[arc]=1&tx_ttnews[pointer]=7&tx_ttnews[tt_news]=11732&tx_ttnews[backPid]=41)

²⁷ Кугутяк М., Томенчук Б. Феномен Чорногірського святилища // Галичина. – Івано-Франківськ, 17 серпня 2010 року.: [http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews\[pS\]=1280610000&tx_ttnews\[pL\]=2678399&tx_ttnews\[arc\]=1&tx_ttnews\[pointer\]=4&tx_ttnews\[tt_news\]=11822&tx_ttnews\[backPid\]=41](http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews[pS]=1280610000&tx_ttnews[pL]=2678399&tx_ttnews[arc]=1&tx_ttnews[pointer]=4&tx_ttnews[tt_news]=11822&tx_ttnews[backPid]=41)

²⁸ Марченко Г. Дім Сатурна у лісі коло Вижниці // Карпати. Туризм. Відпочинок. – Івано-Франківськ, 2007. – № 1 (13): http://www.karpaty.net.ua/articles_13/dimsaturna.php

²⁹ Томенчук Б. П. Чорногора в історії давніх слов’ян. – С. 33.

Таким чином, кожна з наведених гіпотез по розташуванню в Карпатах описуваного ал-Мас'уді храму притримується доволі “зручної” методики інтерпретації аналізованого тексту, запропонованої ще А. Ковалівським, на думку якого, “якщо відкинути астрологічне забарвлення цього опису, перебільшення розмірів і коштовності речей, ми матимемо конкретне повідомлення про справжні слов'янські храми того часу”³⁰. Власне, навіть більше – залишається саме астрологічне забарвлення, а архітектурний об'єкт, споруда чи, “будівля” – за ал-Мас'уді, легко перетворюється на аморфне скупчення скель з петрогліфами та просторовими утвореннями (міксаморфами), сукупність яких проголошуються “найбільшим високогірним святилищем Карпат з усіх досі відомих” та “унікальним джерелом для вивчення сакральної культури стародавнього населення краю”³¹.

Якщо бути об'єктивним, то з позиції історика архітектури немає достатніх підстав для ототожнення природнього комплексу скельних груп дивовижних форм, виявлених на Вухатому Камені (навіть у комплексі з кам'яною плитою із трьома чашоподібними заглибинами, скельними просторовими утвореннями зооморфного й антропоморфного характеру, каменями зі стопоподібною виемкою та чашоподібними лунками, які трактуються солярними знаками і символами), із храмом Сатурна на Чорній горі, описаним ал-Мас'уді. Єдиним аргументом на користь цієї гіпотези залишається назва карпатської Чорногори. До слова, свого часу і автор цієї публікації прихильно ставився до ототожнення Чорної гори в Карпатах з одноіменною горою з тексту ал-Мас'уді. На доказ цитувався опис Чорногори з праці В. Гаджеги у якому згадуються кольори в назвах рік та мінеральні джерела в найближчих її околицях³². Проте, з часом, виникли підстави для критичного переосмислення цієї, вже усталеної й привабливої на перший погляд гіпотези.

Для прикладу, прискіпливий критик може резонно зауважити, що мінеральними та соляними джерелами багаті не лише Східні (Українські) Карпати, а й інші гірські масиви Європи, а Чорні гори розкидані на території всієї слов'янщини, див.: Чорна гора (508 м) Гутинського хребта біля Виноградова на Закарпатті; вершина Черни-Врих (2290 м) гори Витоша гірської системи Плана Завалска в Болгарії; Šerňá hora (1260 м) масиву Крконоше в Чехії; гірський масив у східній Словаччині – Šierna hora (1028 м), частина словацького Рудогір'я; Гірська система Скопска Црна Гора в Македонії з найвищою вершиною Кораб (2753 м); Crna Gora (Чорногорія) – країна на узбережжі Адріатики тощо. До того ж, немає жодних документальних підстав вважати, що східнокарпатський топонім Чорна Гора сягає X ст. Принаймні А. Коваль, що присвятив окрему розлогу розвідку дослідженню документів та картографічних джерел на

³⁰ Ковалівський А. Антологія літератур Сходу. – С. 446.

³¹ Кузутяк М., Томенчук Б. Феномен Чорногірського святилища // Галичина. – Івано-Франківськ, 17 серпня 2010 року.: [http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews\[pS\]=1280610000&tx_ttnews\[pL\]=2678399&tx_ttnews\[arc\]=1&tx_ttnews\[pointer\]=4&tx_ttnews\[tt_news\]=11822&tx_ttnews\[backPid\]=41](http://www.galychyna.if.ua/index.php?id=single&no_cache=1&tx_ttnews[pS]=1280610000&tx_ttnews[pL]=2678399&tx_ttnews[arc]=1&tx_ttnews[pointer]=4&tx_ttnews[tt_news]=11822&tx_ttnews[backPid]=41)

³² Діба Ю. До походження шатрово-ступеневого завершення дерев'яних церков України (проблема дохристиянських рецепцій) / Ю. Діба // Сакральне мистецтво Бойківщини. Наукові читання пам'яті Михайла Драгана. – Дрогобич, 1997. – С. 27-33.

предмет часу появи цієї назви та її зв'язку з Чорною горою ал-Мас'уді, стверджує наступне: “1) На Гуцульщині назва “Чорна гора” була відома як мінімум з середини XVII ст. Численні мапи вказують на поселення *Carna / Czarna Gora* у витоках річки Прут. 2) Гірський хребет Чорногора, або пасмо Чорногори відоме гуцулам з середини XVIII ст. 3) У цьому історичному періоді, в документах, котрі я зміг знайти, назва Пип Іван, у будь-якому контексті, не згадується. Звісно, не виключено, що такі документи існують. 4) Назва гори – Чорна гора за цей історичний період і в тих же документах також відсутня. Хоча знову ж, це не значить, що їх немає”³³. Важливо наголосити, що мова йде про поселення з назвою *Stadtchen Czarna Gora*, позначуване на картах XVII ст., зв'язок якого з вершиною нічим не підкріплений.

Крім того, слід звернути увагу на прикінцеву частину розділу про храми, вшановувані у слов'ян, у якому мова йде про мудреця, з яким ал-Мас'уді пов'язує не лише будівництво третього храму, зведеного на горі, яку оточує затока моря, а й своєрідну культурну місію серед слов'ян: “Ми вже давніше розповідали його історію, і про те, що він зробив у землі слов'ян”. Тобто, діяльність цього мудреця була дещо ширшою. Вірогідно, що цей розділ мав за мету наголосити, що оповідь про всі три слов'янські будівлі об'єднані однією ідейною програмою. Не зважаючи на фразу про “різноманітність природних якостей” слов'ян, під якою А. Ковалівський розуміє звичай окремих племен, важко погодитися, щоб діяльність згаданого мудреця поширювалася від Балкан, через Карпати до земель балтійських слов'ян, як це допускають автори згаданих вище гіпотез. Очевидно, мова йде про вужчий етнокультурний регіон, в якому, проте, могли замешкувати різні слов'янські племена. Ал-Мас'уді говорить про слов'янські храми як про знаний сучасникам факт, а тому, зважаючи на ретельність та прискіпливість арабського географа та “звичний для цього автора критичний метод викладу”, на що об'єктивно вказував А. Ковалівський, немає жодних підстав недовірко чи скептично ставитися до аналізованого розділу, яким би фантастичним він на перший погляд не видався. Кожне відхилення від фактів та нюансів тексту при його трактуванні має бути детально пояснене.

Вступ до розділу ал-Мас'уді про будівлі.

Слов'яни сабейської релігії

Виходячи з наведених вище міркувань, інформація з тексту ал-Мас'уді має першорядне значення і від неї й слід відштовхуватися. Тому надзвичайно важливу цінність має маловідомий фрагмент, що передував повідомленню про три слов'янські будівлі, який зберігся у повному варіанті у творі ал-Мас'уді “Розповіді часу”. Цей невеликий уривок, що відіграв роль вступу до аналізованого розділу, був в українському перекладі опублікований Ярославом Дашкевичем. Зацитуємо його повністю: “А одне плем'я з них (із слов'ян – Я. Д.) між слов'янами і франками належить до сабейської релігії. Вони признають поклоніння зіркам. І вони мають кмітливість та тонкі ремесла різних родів. Вони воюють з слов'янами, бурджанами і тюрками. У них є сім свят за іменами

³³ Коваль А. Чорна гора чи Пип Іван? // <http://www.karpaty.com.ua/?chapter=12&item=361>

зірок, а найбільше з них – свято сонця”³⁴. Саме цей важливий фрагмент вводить читача в географічні координати, у котрих надалі і розгортається оповідь про будівлі, вшановувані у слов’ян. Такими координатами слугують згадки про народи, у контакт з якими перебували слов’яни, а саме – франки, плем’я слов’янських сабіїв, бурджани та тюрки.

Але спершу слід вирішити питання хронології. Насамперед, необхідно розмежувати час зведення будівель, від інформації про слов’ян та народи що їх оточували. На анахронічність повідомлень ал-Мас’уді звертав увагу Я. Дашкевич. Багатотомну працю “Розповіді часу”, яку було стиснено до менших за обсягом “Промивалень золота”, ал-Мас’уді завершив близько 943 року. Проте, у “Промивальнях золота” ал-Мас’уді згадує арабських купців, які побували у київського князя Дири, княжіння якого припадає на середину IX ст. (до 837 – до 860 рр.³⁵), а про Рюриковичів він ще нічого не знав³⁶. Отже, він користувався давнішими реляціями арабських торгівців та описами старших авторів, як от, вже згадуваного Абу-Машара, з майже сторічної давності, тобто принаймні з другої половини IX ст.

Щодо часу зведення самих будівель, то з контексту оповіді ал-Мас’уді випливає, що вони є давніми. Про це може свідчити фраза, що згадані будівлі слов’яни “поважають”, тобто на час отримання інформації про ці будівлі, вже склалася певна традиція їх вшанування. Про другий храм говориться, що його “створив один з їхніх царів”. Мова очевидно йде не про одного зі зверхників якогось з багаточисельних слов’янських племен, а про царя, що володів територією давніше, після якого були й інші володарі. І вже однозначно про давність будівель переконає цитата, за якою походження третього будинку “пов’язують з одним мудрецем, який був у них з давніх часів”.

Про розташуванням народів, перелічених ал-Мас’уді у вступі до аналізованого розділу, писав Я. Дашкевич. На його думку, відомості про будівлі, вшановувані у слов’ян, пов’язуються саме з слов’янами сабейської релігії, котрих ал-Мас’уді розмістив у гористій місцевості: “сабіїв він розмістив на західних окраїнах слов’ян, між ними і франками, приписавши їм фантастичні храми Абу-Машара. Через те, що з “Промивалень золота” вступна частина про слов’янських сабіїв випала, фантастичні храми приписали просто слов’янам – мешканцям Карпат”³⁷.

Оскільки саме слов’янським сабіям присвячено вступ, що передує розділу про будівлі, вшановувані у слов’ян, розглянемо його прискіпливіше. Етнокофесонім “сабії” вживався у той час в кількох значеннях. На думку Я. Дашкевича ал-Мас’уді знав сирійських сабіїв – еліністично освічених поганів, які поклонялися зіркам. Виявляється, що вони були нащадками давньосирійських

³⁴ Цит. за: Дашкевич Я. Русь і Сирія: взаємозв’язки VIII-XIV століть / Я. Дашкевич // Записки НТШ. – Т.228. – Львів, 1994. – С. 23-28. Цитуючи згаданий фрагмент, Я. Дашкевич покликається на арабське видання: Каїр, 1938. – С. 69-70; арабський текст і переклад: Kawerau P. Arabische Quellenzur Christianisierung Russland. – Wiesbaden, 1967. – С. 13.

³⁵ Войтович Л. Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О.Пріцаком // Хазарський альманах. – Т.4. – Київ-Харків, 2006. – С.109-117.

³⁶ Дашкевич Я. Русь і Сирія.. – С. 24.

³⁷ Там само. – С. 28.

язичників, що засвоїли грецьку культуру. Їх ще називали псевдосабіями. Близько 830 р. вони прийняли назву сабії, щоб користуватися віротерпимістю мусульман, яку Коран обіцяв справжнім сабіям в кількох коранічних аятах, наприклад: *“Воістину, віруючі, а також юдеї, сабії і християни, которі увірували в Аллаха і в Останній день і здійснювали праведні діяння, не пізнають страху і не будуть засмучені”*(5:69). Здебільшого під сабіями араби розуміли етно-конфесійні групи, які покинули свою релігію та прийняли іншу, чи тих, хто не мали чітко вираженої конкретної релігії, але мали переконання близькі до юдейства, християнства, вогнепоклонства чи поклоніння зіркам. Отже, якщо шукати слов'ян сабейської релігії *“між слов'янами і франками”*, слід звернути увагу на елліністично освічену групу, з нечіткими, чи суперечливими релігійними переконаннями, що відрізнялася від сучасних їй слов'ян. І такого роду характеристика цілком підходить населенню, що замешкувало прибережні міста в Далмації. З VI ст. Далмація знаходилася під владою Візантії, але на початку VII ст. сюди докотилася хвиля слов'янських нападів. Деякі міста вціліли, інші були зруйновані, а їх населення утекло й заснувало нові населені пункти. Ці події відобразив у своєму трактаті Костянтин Багрянородний, у 29 розділі *“Про Далмацію та сусідні з нею народи”*: *“... слов'яни відразу ж вигнали римлян і заволоділи згаданю твердинею Салона. Поселяючись там, з тієї пори вони почали потроху спустошувати римлян, що жили в долинах та на узгір'ях, знищували їх і захоплювали їх землі. Інші ж ромей знаходили спасіння в твердинях побережжя й донині володіють ними”*³⁸. У VII-IX століттях міста населяли нащадки римських колоністів та романізоване кельто-ілірійське населення, а округа залишалася здебільшого слов'янською. Городяни зберігали та плекали античні навички господарювання, тому саме їм і підходить характеристика слов'янських сабіїв, які *“мають кмітливість та тонкі ремесла різних родів”*. Населення було християнізованим, але в часи слов'янських набігів часто поверталось до язичництва, відроджуючи давні культури. Мешканці далматинських громад-комун визнавали себе латинами (latini), демонструючи зверхність над оточуючими слов'янами. Проте, з часом, розпочався приплив населення з околиць й поступова слов'янізація міст. В IX-X століттях міські громади вже не були однорідними та включали в себе певний слов'янський компонент, тому ал-Масуді мав усі підстави називати їх слов'янами сабейської релігії. До їх числа можна було б долучити і населення кількох невеликих прибережних слов'янських князівств Південної Далмації – Паганію/Неретву, Захум'я/Хум, Травунію та Дуклю, що були заселені слов'янами, проте зазнали значного впливу культури прибережних далматинських міст та сповідували суміш язичництва та християнства.

Локалізація інших народів у вступі до розділу про будівлі

Не випадковою у цитаті про слов'янських сабіїв є й згадка про їх розташування між слов'янами та франками. У 788 р. франки завоювали візантійську

³⁸ *Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарии / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – Москва, 1991 (2-е изд., исправленное). – С. 24: <http://recult.by.ru/lib/byzant/kb.htm#29>*

Істрію, а після того, як Карл Великий був коронований, вони спробували захопити й інші території, що належали Риму, зокрема й Далмацію³⁹. У 802 р. розпочалася війна франків з Візантією та Сербією. Після підписання у 812 р. в Аахені миру, Візантія повернула приморську частину Далмації без Істрії⁴⁰. За ал-Мас'уді слов'янські сабії “*воюють з слов'янами, бурджанами і тюрками*”. Під тюрками візантійські джерела традиційно розуміють угорців, які у кінці IX ст. захопили північ Панонії. Їх походи спрямовувалися на і на південнослов'янські землі. Угорці воювали з сербами та хорватами й доходили через Сербію і до Адріатичного моря. Бурджанами звичайно називали болгар⁴¹. Болгарський цар Борис I (1-а половина IX ст. – 907 р.) також вів війни проти далматинських хорватів, намагаючись отримати землі на Адріатиці, й зокрема спалив Дубровник.

Інформація Фоми Сплітського про будівельну діяльність Діоклетіана та її джерело – “*Passio quattuor coronatorum auctore Porphirio*”

Отже, опис народів, що оточували у IX ст. сабіїв слов'янської релігії, згаданих у наведеному Я. Дашкевичем вступі до розділу про храми слов'ян, доводить про те, що вони розташувалися у Далмації та Паннонії. Очевидно під слов'янськими сабіями арабські інформатори ал-Мас'уді розуміли мешканців далматинських громад-комун, що поступово асимілювалося слов'янами. Якщо прийняти твердження історика, що відомості про слов'янські храми пов'язуються саме з слов'янами сабейської релігії, то й шукати згадані будівлі слід у цьому ж історичному регіоні, чи принаймні в сусідніх слов'янських землях.

Вирішення проблеми навряд чи є можливим без залучення інших джерел. Їх ширший огляд та аналіз доступної нам літератури за темою, дає підстави для припущення, що інформація ал-Мас'уді базується на його (чи його попередника – Абу-Машара) інтерпретації легенди про мучеництво чотирьох вінчаних в часи Діоклетіанових гонінь на християн. У скороченому викладі, наближеному за обсягом до розділу ал-Мас'уді про храми, цю історію з часів римського володарювання над Далмацією та Панонією, пов'язану з будівельною активністю Діоклетіана, переказує сплітський архидиякон Фома (1200-1268): “*І тоді імператор повелів в різних країнах світу спорудити в августійшу пам'ять багаточисельні споруди, для важких робіт над якими він наказав посилати всяких осуджених, переважно християн. Крім багатьох інших споруд він розпорядився*

³⁹ Про війну франків у Хорватії повідомляє і Костянтин Багрянородний: “Протягом кількох років хорвати, що населяли Далмацію підпорядковувалися франкам... Але франки були настільки з ними жорстокими, що вбивали і грудних дітей хорватів і кидали їх собакам. Не в силах витримати цього від франків, хорвати відділилися від них, перебивши їхніх архонтів, котрих ті їм поставили”. (цит. за: *Константин Багрянородний. Об управленні імперією*. – Гл. 30).

⁴⁰ *Янкович Дж.* Средневековая культура сербов на границе с Западной Европой // <http://www.srpska.ru/article.php?nid=9998>

⁴¹ Див., зокрема, трактування згадуваних ал-Мас'уді бурджанів як дунайських болгар у А. Гаркаві: “Відомості, що вони воюють з Греками, слов'янами і турками, підтверджуються історично, бо цар Симеон Болгарський дійсно вів в кінці IX і на початку X століття вдалі війни з Візантією, Сербією і Мадярами” (*Гаркави А. Я.* Сказания мусульманских писателей. – С. 146).

побудувати в Римі терми; в землях Панонії на кордоні з Рутенією він спорудив одну будівлю з порфірового каменю, настільки прекрасну, що й тепер, хоч і зруйнована, вона все ще являє собою величне видовище для здивованих перехожих, як можна прочитати в історії чотирьох вінчанних. А в землі Гетів, яка тепер зветься Сарбією або Рашкою, поблизу озера, він наказав спорудити місто, котре назвав за своїм іменем Діоклесею. І оскільки він був за походженням далматинцем, то наказав спорудити поблизу Салони знамениту споруду на зразок добре укріпленого міста, щось на подобу імператорського палацу, в якому були влаштовані храми ідолам Юпітеру, Аскленію, Марсу, як це видно до сьогодні. Він повелів розмістити в цій будівлі свою матір, якій він подарував Салону з усією провінцією. Саме цю споруду називається Spalatum від слова "pallantheum", яким древні називали великі палаці"⁴².

В цитованом фрагменті твору Фоми Сплітського оповідається про три споруди, перша з яких знаходиться у неокресленій ближче місцевості, на кордоні з Руссю, про що йтиметься нижче, два інші є добре відомими сучасникам. Ширше про будівельні ініціативи Діоклетіана⁴³ оповідає "Мучеництво (страждання) чотирьох святих вінченосних, написане Порфирієм" (Passio quattuor coronatorum auctore Porphirio), текст якого у перекладі з латинської на російську опубліковано з вступною статтею та коментарями Юлії Колосовської⁴⁴. Децю раніше дослідниця присвятила цьому твору й окрему публікацію⁴⁵. Латинський текст відомий за виданням Вільгельма Ваттенбаха⁴⁶.

Спершу коротко про текст "Passio quattuor coronatorum". У ньому йде мова про чотирьох християн, майстрів-каменотесів, скульпторів або ж художників-квадратаріїв, що виконували замовлення імператора Діоклетіана по оздобленню різних будівель. Оповідь розпочинається з приїзду імператора в Паннонію для огляду місць видобутку мармуру. В каменоломнях працювало 622 чоловіки – наймані працівники, раби, засуджені за злочини та християни. Серед них було вибрано чотирьох найкращих майстрів – Клавдія, Касторія, Симфоріана та Нікострата – котрі, як виявилось, були таємними християнами. Їм і доручали найважливіші та найвідповідальніші роботи, які вони виконували "в ім'я Господа Ісуса Христа". У процесі роботи до них приєднався Сімпліцій, ще один квадратарій-язичник, який прагнув знайти віру. Роботами керували майстри, названі філософами. Між філософами та квадратаріями виник конфлікт, коли скульптори відмовилися робити зображення фальшивих богів. Цей конфлікт,

⁴² Фома Сплітський. История архиепископов Салоны и Сплита / Вступительная статья, перевод, комментарий О.А. Акимовой. – Москва, 1997. – С. 30.

⁴³ Ю. Колосовська вважає, що після того, як в кінці 303 р. Діоклетіан важко захворів, державними справами займався Галерій. Тобто, "Passio" могло належати до часів його управління Ілліриком (Колосовская Ю. К. Агиографический источник по истории Паннонии / Ю. К. Колосовская // Вестник древней истории. – Москва, 1990. – № 4 (195). – С. 51-53).

⁴⁴ Мученичество четырех святых венценосных, написанное Порфирием / Перевод с латинского, вступительная статья и комментарии Ю.К. Колосовской // Вестник древней истории. – Москва, 1992. – № 4 (203). – С. 222-236.

⁴⁵ Колосовская Ю.К. Агиографический. – С. 45-61.

⁴⁶ Passio quattuor coronatorum auctore Porphirio / Mitgetheilt von Hrn. Dr. Wattenbach. Mit einen Nachworte des Hrn. Präsidenten von Karajan // Sitzungsberichte der philosophischen classe Akademie der wissenschaften. – X band. – Heft II. – Wien, 1853. – S.115-137.

після доносу філософів, і привів до трагічної розв'язки – мученицької смерті квадратаріїв.

Розлогий тест “Passio quattuor coronatorum” не приділяє уваги самим будівлям, хоч до нього включено деякі географічні орієнтири проте, переважно ті, що стосуються місць видобутку каменю, кар'єрів, де на місці й виконувалися замовлення. Головною там є сюжетна лінія. Натомість лаконічний виклад Фоми Сплітського робить акцент саме на будівлях, бачених та подивованих сучасниками. Проте і в “Passio” є низка цікавих фактів, як от назви місцевостей чи опис виконаних квадратаріями робіт. Подаємо їх перелік з покликами на нумерацію абзаців у перекладі Ю. Колосовської: (1) Імператор Діоклетіан прибув в Паннонію і наказав художникам виконати з цільного блоку фасоського мрамру скульптурне зображення Сонця з колісницею, кіньми та іншими предметами. Робота не задовільнила імератора. (2) Скульптуру, висотою 25 футів, виконали найкращі майстри, які були таємними християнами. (3) В одній з частин Паннонії, у тому місці, що називається “Біля Щедрої гори” (Pingvis mons – можна перекладати й як Огрядна, Товста, Родюча, рос. Тучная) Діоклетіан наказав встановити скульптуру, позолити її та почав здійснювати там жертвоприношення. Квадратарії-християни отримали завдання витесати на “Порфировій горі” (mons Porphyreticum) колони та капітелі. (4) Квадратарії прийшли на “Порфирову гору”, на місце, що називається “Вогняним” (ad montem porphyreticum qui dicitur igneus) для виконання замовлення. (5) Діоклетіан наказав виготовити з порфіру мушлі для басейна, прикрашені різними фігурами. Квадратарії почали вирубувати мушлі і басейн з фігурами і чашами. (8) Робота над порфировими раковинами з фігурами та листями аканту виконувалася з іменем Ісуса Христа та знаком хреста (хресним знаменем) Один з філософів звинуватив скульпторів у магії: *“Цей знак є знаком магічного мистецтва, бо я не знаю, що це за знак такий”*. (10) Робота над порфировими мушлями сподобалася імператору і він наказав виконувати колони з капітелями з листя аканту. (11) Художники висікають блоки для колон довжиною 40 кроків. (12) Вирізьблені дві колони сподобалися Діоклетіану і він наказав виконати зображення Перемоги і купідонів та мушлі, та передовсім – скульптуру Асклепія. (13) Квадратарії виконали скульптуру Перемоги, вирізьбили купідонів та мушлі, а Асклепія відмовилися робити. Імператор повторно наказав вирізьбити скульптуру Асклепія, а також левів, що ллють воду, орлів, оленів та інші предмети такого роду. (16) Були вибрані інші художники, які виконали скульптуру Асклепія з проконеського мрамру. Далі йде текст про відмову квадратаріїв-християн принести жертву богу Сонця і їх мученицьку смерть.

Текст “Passio” насичений коментарями про сорти каменю, їх цінність, наведені факти золочення скульптурних зображень. Тобто, присутній саме той, ніби то фантастичний антураж, яким рясніє текст ал-Мас'уді про слов'янські храми, і який безпідставно відкидали дослідники, спрощуючи його до власного розуміння. Напрошується очевидна паралель між арабською оповіддю про храми вшановувані у слов'ян та цитованим вище житійним тестом. Повернемося тепер до характеристики трьох будівель у ал-Мас'уді у порівнянні з трьома фундаціями Діоклетіана за викладом Фоми Сплітського.

Будівля на горі, яку оточує затока моря

Розглянемо перелічені споруди у зворотньому порядку від викладу сплітського архидиякона, тобто з третього об'єкту – найкраще йому знайомого Діоклетіанового палацу у Спліті, зведеного імператором поруч зі своїм рідним містом Салонією. Це була одна з останніх багаточисельних фундацій Діоклетіана. Про його пристрась до будівництва образно писав Лактацій у “Книзі до ісповідника Доната про смерті гонителів” (VII, 8-10): *“Сюди ж необхідно додати й негмамовну жагу будівництва, яка стала для провінцій не меншим тягарем по забезпеченню робітниками, майстрами та возами, яким би необхідним не було будівництво всіх цих споруд. Ось тут – базиліки, там – цирк, тут – монетний двір, там – зброярня, тут – палац дружини, там – доньки. Несподівано більша частина міста обвалилася. Всі переселялись з жінками й дітьми, неначе місто було захоплене ворогами. І хоча ця діяльність була згубною для провінцій, він говорив, що “це побудовано не так, як треба” й що “треба було зробити по-іншому”. І знову виникала необхідність руйнувати і змінювати те, що могло завалитися повторно”*⁴⁷. Палац в Спліті було завершено незадовго до відречення імператора 305 р. Про це згадує Костянтин Багрянородний (Розд. 29): *“цей василевс Діоклетіан побудував також твердню Аспалаф і звів у ній палац, який неможливо описати ні словом, ні на папері і руїни якого до сьогодні свідчать про древнє благоденство, хоч підточили його довгі роки”*⁴⁸. Палац являє собою комплекс споруд площею біля трьох гектарів, оточений прямокутником мурів з шістнадцятьма вежами, що знаходиться на березі затоки Адріатичного моря. Про третій храм з “Промивалень золота” ал-Мас’уді пише, що той розташовувався *“на горі, яку оточує затока моря, споруджений з каменів червоного мармуру та каменів зеленого ізмаргаду”*. На затоку звернено південний фасад палацу з галереєю, до якого прилягають імператорські покої. Серед загалом однорідної забудови вивищується баня (купол), яка вкриває восьмигранний масив мавзолею Діоклетіана (Рис. 1-4). Ця ознака точно відповідає змісту тексту ал-Мас’уді: *“Всередині його величезна баня”*. Саме у такому контексті фраза про розташування бані, отримує логічне пояснення. Інакше доведеться тлумачити, чому вона знаходиться всередині будівлі, а не увінчує, вкриває її.

Фома Сплітський оповідає про подальшу історію палацу Діоклетіана: *“Як кажуть, Салона була зруйнована при готах, які під проводом Тотіли прийшли з земель тевтонії і Пологнії; ... він увійшов в описану вище будівлю цезаря Діоклетіана, скинув і знищив скульптури з іменами імператорів, що там знаходилися, а також зруйнував деяку частину самої споруди”*⁴⁹. У VII ст. в стінах палацу виникло місто Spalatum-Спліт, заснований біженцями зі зруйнованої варварами Салони. Мавзолей Діоклетіана було перетворено в церкву Пресвятої Богородиці, а пізніше на св. Домнія (Дує), храм Юпітера в церкву Вознесіння Марії а храм Ескулапа (Асклепія) в баптистерій Івана Хрестителя:

⁴⁷ Лактанцій. О смертях преследователей / Пер. В.М. Тюленева (Серия “Античное христианство”. Раздел “Источники”). – Санкт-Петербург, 1998. – С. 51-106.

⁴⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 23.

⁴⁹ Фома Сплитский. История архиепископов Салони и Сплита. – С. 35.

Рис. 1. Палац Діоклетіана в Спліті. Реконструкція загального вигляду (За Е. Гебрардом)

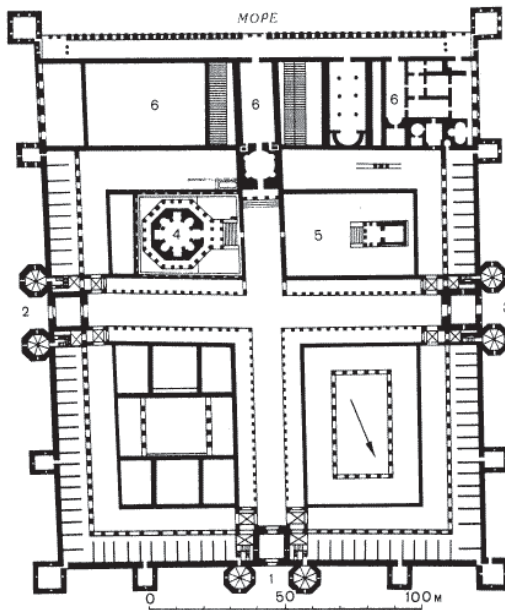

Рис. 2. Палац Діоклетіана в Спліті. План

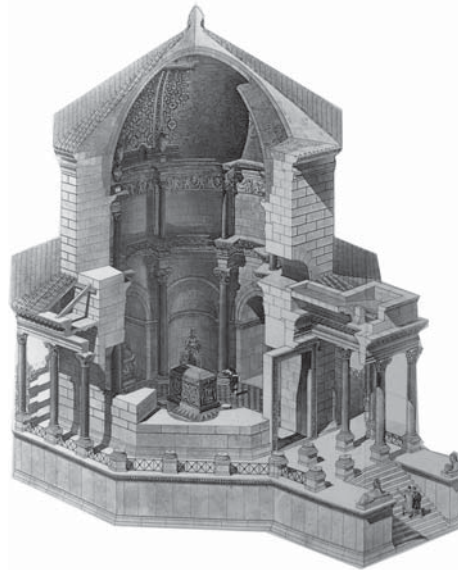

Рис. 3. Мавзолей Діоклетіана в Спліті. Реконструкція

“...і святиню Юпітера – видатну споруду, зведену в августійшому палаці, очистив (пресул Іоан – Ю. Д.) від зображень ідолів, зробив у ній двері та запори”⁵⁰. Останній спочинок Діоклетіан знайшов у власному мавзолі, найвищій споруді всього палацового комплексу перекритій куполом, що сягала у висоту 20 м.

⁵⁰ Там само. – С. 42.

Рис. 4. Церква св. Домнія (Дуе) в Спліті.
Сучасний вигляд

В центрі восьмигранної усипальниці розташовувався саркофаг Діоклетіана з червоного порфіру. В мавзолеї знаходився і саркофаг його дружини Пріски. Скульптурні зображення подружжя знаходилися очевидно в бічних півкруглих нішах навпроти входу. Вірогідно, що в тексті ал-Мас'уді саме скульптура Діоклетіана і була описана у вигляді ідола, виконаного з чотирьох сортів різного каміння, а згаданий “наспроти нього другий ідол у вигляді дівчини” був фігурою його дружини. Нагадаємо також, що в тексті ал-Мас'уді мова йде про будинки, будівлі чи споруди, а не про язичницькі храми у вузькому значенні. Заголовки до розділу – “Про храми вшановувані у слов'ян”, що зустрічаються у лі-

тературі є кабінетними штампами.

За ал-Мас'уді, голова ідола була золоченою, а в тексті “*Passio quattuor corporatorum*” згадується про практику золочення скульптурного зображення розміщеного у храмі, зведеному в місцевості, що називалася “Біля Щедрої гори” (Pingvis mons). Золотитися могли як відкриті частини тіла фігур, так і шати божества. Згадаємо, що Діоклетіан підтримував культ Юпітера, ототожнюючи себе з цим божеством. Юпітер – верховний римський бог, бог небесного світла, громовержець, первісно *Diovis* “блискучий”. Демонструючи зв'язок зі своїм покровителем – Юпітером, імператор додав собі ім'я Йовій. Діоклетіана зображали у променистій короні.

Практика виконання античних скульптурних зображень з різних матеріалів і їх золочення є доволі поширеною. Так Павсаній в “Описі Еллади” розповідає про відому скульптуру Зевса (Юпітера) Олімпійського, авторства Фідія (Кн. V; XI, 1): “Бог сидить на троні; його фігура зроблена із золота і слонової кістки; ... В правій руці він тримає Ніку (Перемогу), також зроблену із золота й слонової кістки; ... Із золота у бога його взуття і плащ; на цьому плащі зображені тварини, а з квітів – польові лілії”. Він характеризує матеріал, з якого виконувалися інші грецькі скульптури, зокрема Деметри в Онкеї (Кн. VIII; XXV, 4): “Фігури, що стоять в храмі, виконані з дерева, але обличчя та кінцівки рук та ніг зроблені з пароського мармуру”⁵¹. В Ермітажі зберігається римська копія фігури Юпітера кінця 1-го ст., привезена у 1861 р. з Італії з колекції

⁵¹ Павсаній. Описание Эллады В 2-х томах / Перевод С.П. Кондратьева. – Москва, 2002. – Т.1.

5. Юпітер – мармур, I ст. Дрaperування, жезл, фігури орла та Нікі – тонований гіпс, XIX ст. Ермітаж, Санкт-Петербург

маркіза Кампана, яка дає уяву про вигляд античних скульптур, виконаних з різних матеріалів (Рис. 5).

Будівля, яку поставив один з їхніх царів на Чорній горі

Ще одним з описаних Фомою Сплітським об'єктів з фундації імператора Діоклетіана, які ми порівнюємо з текстом ал-Мас'уді про будівлі слов'ян, було “місто, котре назвав за своїм іменем Діоклеєю”. Про заснування Діоклеї згадує і Костянтин Багрянородний: “побудував той же базилевс Діоклетіан твердиню Діоклею, що знаходиться тепер у володінні Діоклетіанів, від чого і прізвисько “Діоклетіани” залишилось як назва мешканців тієї країни”⁵². Діоклеї Багрянородний присвячує і спеціальний короткий розділ “35. Про діоклетіанів і про країну, яку вони нині населяють”: “[Знай], що країна Діоклея також колись знаходилась у владі римлян, яких переселив з Риму базилевс Ді-

оклетіан (як сказано [про це] в історії про хорватів), і була в підпорядкуванні у базилевса ромейв. Поневолено також аварами, і ця країна запусіла і була знову заселена при базилевсі Іраклії, як і Хорватія, Сербія, країна захлумів, Тервунія і країна Каналі. Назва Діоклея походить від твердині в цій країні, яку спорудив базилевс Діоклетіан. Нині це пустуюча фортеця, по цю пору звана Діоклеєю. [Знай], що в країні Діоклеї є великі населені твердині: Градети, Нуграде, Лондодокла”⁵³. З фундації Діоклетіана римської Діоклеї і її наступниці, першої слов'янської держави Дукля, розпочинається історія сучасної Чорногорії, яку ми й ототожнюємо з Чорною горою ал-Мас'уді. Основи державності слов'янської Дуклі були закладені князем Володимиром в кінці X ст. 1042 р. армія Воїслава розбила біля м. Бару візантійську армію і першою проголосила свій суверенітет від Візантії. З того часу в історії Чорногорії з'явилася нова назва – Зета. Назва “Чорногорія” закріпилася за державою у якості офіційної у 2 половині XIV ст. під управлінням династії Црноєвичів.

Назва Доклея/Діоклея етимологічно походить від стародавнього індоєвропейського кореня “dhoukl”, тобто “прихований, темний, чорний”, а семантичне відношення цього кореня з нинішньою назвою “Чорногорія” робить цю гіпотезу цілком вірогідною. Пізніше, римсько-візантійська назва Діоклея, яка

⁵² Константин Багрянородный. Об управлении империей. – С. 23.

⁵³ Там само. – С. 34-35.

мала темний, чорний сенс, була замінена у ранньому середньовіччі дако-тракійською назвою Гента (Зента), що означає “червоний”, звідки й походження назви “Червоної Хорватії” в Хроніці Попа Дуклянина. Це доводить, що сьогоднішня назва Чорногорії є ранньою слов’янською назвою для регіону, з асимільованим слов’янами неслов’янським населенням. Червоне і чорне (гірше) є паралелізмами, використання яких можна знайти в старослов’янських (“Черн” і “Чермн”), а також відповідних прикметників у латинській і дако-тракійських мовах. Перша історична згадка про “Чорну Гору” походить з середини XI ст. Вона фігурує у документі Римської курії, котра предає ченцям-бенедиктинцям церкву Sv. Jovana “in Montis Nigro”. Перша документальна згадка про Чорногорію в слов’янській версії фігурує у Статуті короля Мілютіна з 1296 р., наданому Вранійському монастиреві, в якому говориться: “*i ješte pridah ot Černe Gore...*”. В італійських джерелах Чорногорію називають “Cerna Gora”, “Montagna Negra”, “Montenegro”, “Monte Negro”. Цю назву пізніше почали застосовувати й у інших європейських мовах⁵⁴. Отже, назва “Чорна Гора”, що закріпилася за цією невеликою балканською державою має давню традицію застосування. Підтверджує це твердження й етимологія Діоклеї, що походить від “прихований, темний, чорний”. А отже, застосування щодо цієї території назви “Чорна Гора” у IX-X століттях є цілком вірогідне, на відміну від багатьох інших аналогічних, проте хронологічно пізніших назв з інших слов’янських територій, зокрема й Українських Карпат. Тому, на наш погляд, опис будівлі на Чорній горі з тексту ал-Мас’уді відповідає згадці Фоми Сплітського про будівельні ініціативи імператора Діоклетіана на території сучасній Чорногорії: “*А в землі Гетів, яка тепер зветься Сербією або Рашкою, поблизу озера, він наказав спорудити місто, котре назвав за своїм іменем Діоклеєю*”.

Опис величезного ідола, що стояв у будинку на Чорній горі, є чи не найдискусійнішим в розділі ал-Мас’уді про будівлі слов’ян. Він був виконаний “*в образі Сатурна, зроблений у вигляді діда з патерицею в руці, якою він рушить кості мертвих з могил. Під правою [його ногою] зображення мурах, під лівою – ворончорні зображення граків та інших [птахів-?] і дивовижні зображення чогось подібного до абіссінців чи негрів*”. Арабський історик назвав цю скульптуру Сатурном за якимось своїми уявленнями, орієнтуючись на вказані ознаки. Про це виразно свідчить фраза, що ідол був “*виконаний в образі Сатурна*”, тобто, це міг бути будь-який бог із греко-римського пантеону, невідомий ал-Мас’уді на ймення. Не називав ал-Мас’уді по імені і чоловічу та жіночу фігуру з будинку оточеного затокою моря, який ми розглянули вище. Найвірогідніше, що ідол, прийнятий арабським істориком за Сатурна, зображав Асклепія (рим. – Ескулапа), бога медицини та лікарського мистецтва⁵⁵. Саме навколо виконання скульптури Асклепія в тексті “*Passio quattuor coronatorum*” точиться основна сюжетна лінія. Квадратарії-християни кілько разово відмовилися

⁵⁴ Šekularac Božidar: Dukljanska država i povelje dukljanskih vladara: http://montenegrina.net/pages/pages1/istorija/duklja/dukljanska_drzava_i_povelje_dukljanskih_vladara_b_sekularac.html

⁵⁵ Асклепий // Мифы народов мира. Энциклопедия / Главн. Ред. С.А. Токарев. – Москва, 1991. – Т. 1: А-К. – С. 113-114; Коронида // Там само. – Т. 2: К-Я. – С. 6; Ворон // Там само. – Т. 1: А-К. – С. 247.

її виконувати і ця відмова привела до трагічної розв'язки. Діоклетіан надавав культу Асклепія велике значення. Присвячений Асклепію храм був у його палаці, вшановували його очевидно і в Діоклеї/Доклеї/Дуклі, значна частина території якої дотепер ще не досліджувалася археологами. Англійський археолог Артур Еванс 1875 р. записав легенду, що побутувала серед мешканців міст Цавтата та Канавле на південній окраїні хорватського узбережжя впритул до кордону сучасної Чорногорії. За цією легендою печера на горі Сніжниця була “підземним святилищем, де Кадм та Гармонія перетворилися в змії і де після цього жив Ескулап”⁵⁶.

До преліку основних атрибутів описаного ал-Мас’уді ідола, що знаходився в храмі на Чорній горі, належать патериця в руці, якою він рушить кості мертвих з могил та зображення мурашок, Хабашців/Абіссінців, Занджців/Зангебарців та воронів. Описаний ал-Мас’уді ідол мав вигляд старця – очевидно був бородатим, як переважно і зображають Асклепія/Ескулапа (Рис. 6). В руках Асклепій тримав посох обвитий змією, з яким пов’язана історія з оживленням Главка, сина критського володаря Міноса. В дорозі він вбив змію, яка обвила його посох, а інша змія принесла якусь траву й оживила нею убиту. Асклепій скористався цілющими властивостями цієї трави, щоб оживити Главка. Для оживлення людей використовував також кров з правого боку тіла Горгони, яку передала йому Афіна. Він воскресив у Дельфах всіх померлих, воскресив деяких полеглих під Фівами, повернув до життя Іпполита та якогось мертвого за плату. Ось це уміння Асклепія воскрешати померлих і відзначив ал-Мас’уді фразою, що ідол з храму на Чорній горі “*рушить кості мертвих з могил*”.

В описі ідола храму на Чорній горі ал-Мас’уді згадав про воронів. Ворон є символом, пов’язаним з матір’ю Асклепія та з його народженням. Мати Асклепія – Короніда (гр. Κορωνίς – Ворона), дружина Аполлона. Завагітніла від нього, проте закохалася в смертного Ісхія. Ворон доніс про це Аполлону і той, розгніваний, вислав свою сестру Артеміду її вбити. Короніду спалили на вогні і під час спалення Аполлон вийняв немовля Асклепія з утроби Короніди. За легендою, під час спалення Короніди Ворон, до того білий, почорнів від копоті. Тому зображення ворона чи ворони було більш ніж доречним поряд з фігурою Асклепія, що й відзначив ал-Мас’уді, на свій розсуд назвавши його Сатурном.

Крім воронів ал-Мас’уді відзначив у ногах Ідола зображення “*чогось подібного до абіссінців чи негрів*” (Абіссінців і Зангебарців). Це зауваження важко назвати ствердним. Радше навпаки, він намагається описати ці незрозумілі йому фігури, пояснюючи їх специфічні риси. Арабам, незвиклим до зображення людей, негроїдними рисами могли видатися і випнуті губи та округлі обличчя дітей Асклепія, фігури яких часто супроводжували його зображення. В Асклепія народилися троє синів – Телесфор, Подалірій, і Махаон та доньки – Гігієя (Здоров’я), Панацея (Всецілительниця) та Іасо (Лікування), а також Аглея. Акесо та Медитрина. Телесфор був карликом, що зображався вкритим мантиєю з капюшоном чи фрїгійським ковпаком (Рис. 7). Не виключаємо також, хоч це і менш вірогідно, що у контексті зміїної символіки Асклепія, поміщені в його ногах “африканці” зображали знаний античним авторам північноафри-

⁵⁶ *Фома Сплитський*. История Архиепископов Салоны и Сплита. – С. 150.

канський народ Псіллів (лат. Psylli; гр. Ψύλλοι), які вважалися заклинателями змій, цілителями від зміїних укусів, яким не завдавали жодної шкоди укуси змій та аспидів.

Що ж до мурашок під ногами у ідола, то вони могли символізувати народ Мірмідонян (гр. Μυρμιδόνες від гр. μυρμήγκι – мураха), ахейське плем'я, очолюване в поході на Трою Ахіллою та Патроком. За грецькими міфами Ахілл був потомком Еака, на прохання якого Зевс з мурашок створив населення острова Егіна. За іншими міфами мірмідоняни пов'язувалися з фесалійським героєм Мірмідоном, сином Зевса та прадідом Патрокла⁵⁷. У троянській війні приймали участь діти Асклепія й чудові лікарі – Подалірій⁵⁸ та Махаон⁵⁹. Останній був нареченим Олени Прекрасної й організував ополчення, що прибуло до Трої на тридцяти човнах. Тому прослідковується зв'язок мурашок не з Асклепієм, а з його Дітьми, які й зображалися поруч в його ногах.

Отже, в описаному в “Промивальнях золота” ідолі “Сатурна”, що знаходився в будівлі на Чорній горі, за атрибутами легко впізнати Асклепія. Як йшлося вище, навколо виконання його скульптури в тексті “Passio quattuor coronatorum” точиться основна сюжетна лінія. Крім того, вшанування Асклепія на цій території не є випадковим й пов'язується, очевидно, з поширенням його культу середовищі ветеранів, які потребували медичного догляду. В Паннонії, Далмації та, зокрема, в Південній Далмації (Превалітані), на території сучасної Чорногорії, римляни організували поселення відставних легіонерів. Для їх лікування та відновлення бойових рядів діючої армії, в тих місцях де виявлялися природні джерела цілющих вод, організовували доволі комфортні місця відпочинку та будували терми. Термальні та мінеральні джерела Хорватії та Чорногорії були відомими ще в римські часи. Саме з давньою традицією їх використання в лікувальних цілях і слід пов'язувати свідчення ал-Мас'уді,

Рис. 6. Асклепій. Римська скульптура. Ny Carlsberg Glyptotek, Copenhagen

⁵⁷ Мирмидоняне // Мифы народов мира. – Т. 2: К-Я. – С. 153.

⁵⁸ Там само. – С. 317.

⁵⁹ Там само. – С. 125.

Рис. 7. Асклепій з Телесфором та Гігіеєю. Римський диптих. 400-430 роки.
Museum on Merseyside, Liverpool

про Чорну гору, яку оточували “дивовижні води, що відзначаються різними кольорами та смаком, усі дуже корисні”.

Діоклея⁶⁰, розташовується на місі, утвореному Злиттям річок Морача/Мораґа, Зета/Zeta (права притока Морачі) та потоку Ширалија/Širalija. Ці водні артерії обмежують територію нерегулярної полігональної форми. Їх каньйони забезпечували природню охорону та постійний притік чистої прісної води. Діоклея – типове римське місто, що демонструє традиційну систему планування, побудовану на перетині двох головних вулиць – *cardo* та *decumanis*. На його основну вісь виходять форум з базилікою, храми, й міські водолічниці. Більша частина міста, ще не досліджувалася археологічно й приховує залишки багатьох інших, ще невідкритих архітектурних пам’яток. Громадські лазні були розділені на чоловічі і жіночі секції, що мають спільний вхід з боку вулиці напроти форуму. Розкопки чоловічої половини виявили звичайні групи гарячих і холодних кімнат, згрупованих навколо перистилію двору. Воду в місто постачав і тринадцятикілометровий акведук із водозабору на річці Цијевна/Сіјевна. Тобто вода, що й відзначено у ал-Мас’уді, відіграла у місті неабияку роль,

⁶⁰ Doclea: <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/5563/>

зокрема й використовувалася для лікування⁶¹.

Згадка ал-Мас'уді про води, “що відзначаються різними кольорами”, які оточували Чорну гору, може бути пояснений назвою річок, що оточують Діюклею. Вище згадувалося, що дако-тракійська назва Гента (Зента) означає “червоний”, а Морача – походить від “морок – туман, темнота”⁶². Хоч, імовірно, що інформатори ал-Мас'уді зауважили просто унікальні зміни кольору річок Чорногорії – всі відтінки голубого, зеленого, лазурового, смарагдового – що залежать від висоти оточуючих скель та кольорів гірських порід. Ця їх властивість відзначається і тепер у всіх туристичних путівниках.

Будівля на тих горах, що належать до високих гір світу

Про першу за ліком у тексті споруду з фундації імператора Діоклетіана Фома Сплітський повідомляє, що вона знаходилася “в землях Панонії на кордоні з Рутенією (*In Pannonie partibus in confinio Rutenie*)”. Це свідчення співзвучне до повідомлення ал-Мас'уді, що перша із перелічених ним будівель стоїть “на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”, під якими А. Ковалівським розумів Карпати. В літературі є й кілька інших варіантів локалізації будівлі Діоклетіана, яку сплітський архидіакон пов'язує з Рутенією (в оригіналі – *Rutenia*). Окрему публікацію цьому питанню присвятив Олександр Назаренко, який звернув увагу на уривок з Фоми Сплітського у контексті вивчення питання про т. зв. “Руську марку” в середньовічній Угорщині. Дослідник зацітував думку Макса Бюдінгера, який допускав, що мова йде про якісь руїни в Угорщині на кордоні зі Сербією, з чого О. Назаренко допускає, що М. Бюдінгер підозрював Фому Сплітського в помилці, так як назва Сербії/Рашки (в латинських середньовічних джерелах – *Raxa, Rascia*) є досить близькою до назви Русі – *Ruscia*, що вживається поряд зі звичним – *Rutenia/Ruthenia*. Заперечуючи М. Бюдінгеру О. Назаренко доводить, що сплітський архидіакон добре розрізняв обидва терміни, а хроніст мав на увазі таки русинів, хоч згадана ним *Rutenia* це безумовно не Русь, інакше, на його думку, слід було б зробити більш ніж сумнівне припущення, що споруда Діоклетіана знаходилася в Північно-Східних Карпатах. Щоби розв'язати цю суперечність, О. Назаренко нагадує, що слова “*In Pannonie partibus in confinio Rutenie*” крім звичного перекладу “на кордоні з Рутенією” допускає ще й інший варіант – “В Паннонії, [на території] марки рутенів”⁶³.

Про “руську марку” на території Угорського королівства згадується в джерелі XII ст. – житті зальцбургського архієпископа Конрада. З приводу розташування цієї “марки” існує доволі розлога наукова традиція, аналіз якої

⁶¹ *Sticotti P.* Die römische Stadt Doclea in Montenegro // Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung. – Bd.6. – Wien, 1913. – 226 с.; *Мижовић П., Ковачевић М.* Градови и утврђења у Црној Гори. – Београд – Ульцињ, 1975. – С. 42-78.

⁶² Морок // *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. О.Н. Трубачова. – Т. II. – Москва, 1967. – С. 657.

⁶³ *Назаренко А. В.* О “Русской марке” в средневековой Венгрии // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С. 302-306. Згадана праця М. Бюдінгера відома нам з покликань О. Назаренка.

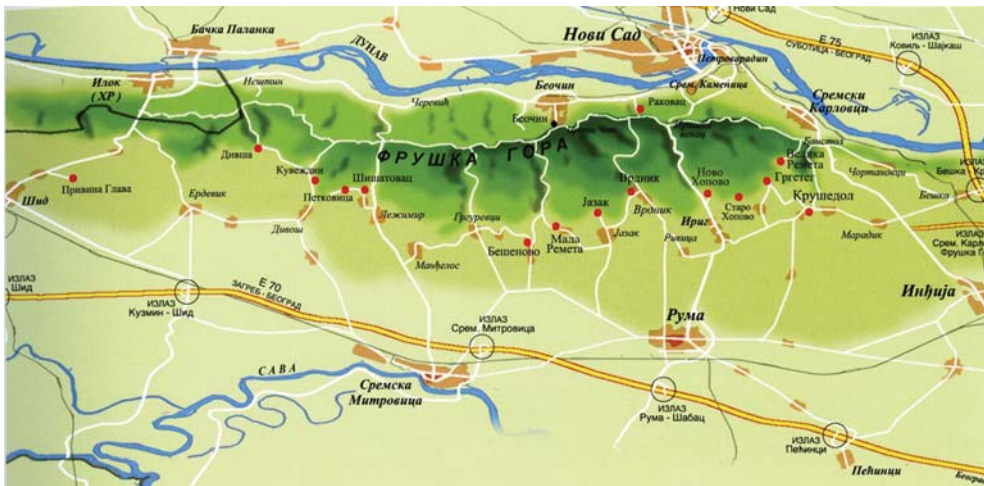

Рис. 8. Гірський масив Фрушка гора в межиріччі Сави та Дунаю. Сербія, Воєводина виконав О. Назаренко. Цю “руську марку” ототожнювали з чотирма комітатами Закарпатської Крайни, заселеної русинами, чи з Галичиною. Більшість науковців сходяться на тому, що мова йде про особливу адміністративну територію, заселену східнослов’янським населенням⁶⁴.

До вирішення питання локалізації руської марки О. Назаренко залучає текст Фоми Сплітського про розташування першої Діоклетіанової фундації “в землях Панонії на кордоні з Рутенією”, яка за “Passio quattuor coronatorum” розташовується в одній з частин Панонії, у тому місці, що називається “Біля Щедрої гори” (Pingvis mons), ототожнюваної дослідниками зі сучасною “Фрушка Гора/ Fruška Gora” – гірським масивом в історичній області Срем, розташованим у межиріччі Сави та Дунаю, в сучасній сербській Воєводині⁶⁵ (Рис. 8). Цю гіпотезу серед інших підтримували Й. Зейлер та М. Міркович⁶⁶. Латинська назва Фрушка гори – Alma mons (гора Годувальниця) співзвучна з місцевістю “Біля Щедрої гори” (Pingvis mons), де за “Passio” Діоклетіан встановив скульптуру Сонця, виконану християнами-квадратаріями. Назва Фрушка Гори походить від давнього сербського найменування франків – “Frugi”, й означає буквально “Франкська гора”. Цей гірський масив був природнім бар’єром протягом франкської кампанії на Балканах.

На підтвердження своєї гіпотези О. Назаренко наводить ряд аргументів. Так, відомо, що архідіяконат Печського архієпископства, територія якого включала і все межиріччя Сави і Драви, ще в XIII ст. називався “Marchia”. На цю територію потрапляє і православний монастир Савасентдементер (св. Димитрія на Саві), в який робили вклади галицькі князі⁶⁷. Мова йде про спільне дарування Василька Ростиславовича, Івана Васильковича і Володи-

⁶⁴ Там само. – С. 302-303.

⁶⁵ Fruška Gora // Enciklopedija Jugoslavije. – Т. 3: Dip-Hid. – Zagreb, 1958. – S. 409-410; *Vilim F.* Fruška Gora // Słownik starożytności słowiańskich. – Т.2: F-K. – Cz.1: F-H. – S. 73-74; Fruška Gora: http://en.wikipedia.org/wiki/Fruška_Gora

⁶⁶ *Zeiler J.* Les origines chrétienne des provinces danubiennes de l’Empire Romain. – Parise, 1918. – P. 88. (Праця відома мені за покликами Ю. Колосовської).

⁶⁷ Назаренко А. В. О “Русской марке”. – С. 306.

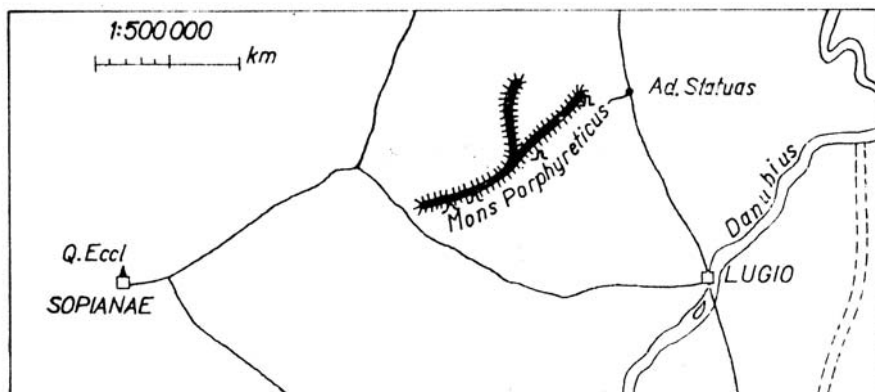

Рис. 9. Атрибуція узгір'я Гересді як «Porphyreticum mons» (За D Simonyi)

мира Володаревича (поч. XII ст.) щорічного доходу у вигляді 13 кантар воску цьому монастиреві⁶⁸. До того ж, О. Назаренко звертає увагу на історичний контекст згадки про “руську марку” з Житія зальцбургського архієпископа Конрада. 1127 роком Житіє датує австрійське посольство до Іштвана II, котрий саме перебував у марці рутенів. У цьому році угорський король готував, а пізніше й провадив велику війну з Візантією. Тому, на думку дослідника, він найімовірніше знаходився саме в південних районах королівства, а не в Карпатах чи в Галичині.

Із “Порфіровою горою” (Porphyreticum mons) ототожнюють і узгір'я Гересді (Geresdi dombsag. У публікації Ю. Колосовської помилково – Герече/ Geresce) в Угорщині, де біля римських фортець на Лімесі в Лугіоні (нині Дунасекче) та фортеці Ad Statuas (Біля статуй (колон) нині Вардомб) знаходилися рудники з видобутку темно-червоного граніту. В недалеких Сопіанах (сучасний Печ) поминали чотирьох мучеників-квадратаріїв. Під річкою, куди були вкинуті святі, розуміють Дунай чи Драву або Саву⁶⁹. На думку Д. Сімоні від гори, де працювали квадратарії, отримали назву поселення та римський табір “Ad Statuas” (нині Вардомб). А в назві Сопіани – “П’ять церков” чи “П’ять мучеників церкви” збереглася пам’ять про загибель мучеників⁷⁰ (Рис. 9). Узгір'я Гересді розташовувалося на території того ж Печського архієпископства, яке у XIII ст. називався “Marchia”. Найближчий відомий монастир східного обряду, знаходився в часи Фоми Сплітського 90 км північніше від масиву Гересді – в Дунайвароші, де в монастирі св. Пантелеймона монахи жили ще в 40-х роках XIII ст.⁷¹

Розглядаючи можливість локалізації першої з трьох споруд Діоклетіана на Фрушка горі чи узгір'ї Гересді, необхідно звірити її з повідомленням ал-

⁶⁸ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 167, 334.

⁶⁹ Колосовская Ю.К. Агиографический источник. – С. 54-55; Passio quattuor coronatorum auctore Porphirio. – С. 230.

⁷⁰ Simonyi D. Sull'origine del toponimo “Quinque Ecclesiae” di Pécs // Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae. – Т. III. – Fasc.1-2. – P. 165-184.

⁷¹ Том II. Х. Кирилло-мефодиевские традиции в средневековой Венгрии / И. Х. Тот // Вопросы языкознания. – Москва, 1978. – № 5. – С. 110-120.

Мас'уді. Підставою для цього є буквальні збіги описів другої та третьої споруд з “Промивалень золота” з особливостями та оточенням двох відомих Діоклетіанових фундацій – Діоклеї та палацу в Спліті, також другої та третьої за ліком у викладі Фоми Сплітського. Проте звістка Ал-Мас'уді, що перший з вшановуваних слов'янами храмів розташовувався на горах, що *“належать до високих гір світу”* не узгоджується з характеристикою Фрушка Гори. Цей гірський масив є невисоким, з пологими схилами, а його найвища вершина Црвени-Чот сягає у висоту лише 539 м. Фрушка Гора ніяк не пов'язана з котроюсь із відомих високих гірських систем (Альпами, Карпатами, Динарським нагір'ям чи Старою Планиною) географічно наближених до Паннонії. До *“високих гір світу”* не належить й узгір'я Гересді. Спеціальні петрологічні дослідження дали підстави для скептичного ставлення до припущення, що узгір'я Гересді чи Фрушка Гора могли використовуватися в якості карерів для видобутку порфіриту, пов'язаних з римським часом⁷². Проте зв'язок цих гірських масивів з видобутком каменю не має прямого відношення до питання локалізації будівель. Отож, аби пов'язати якусь будівлю римського часу із першим (нерозпізнаним) об'єктом із трьох, згаданих Фоמוю Сплітським, фундацій Діоклетіана, необхідно підтвердити її розташування на кордоні з “Руссю” чи (за трактуванням О. Назаренка) в якійсь “Руській марці”. А щоб удowodнити зв'язок цієї споруди з першим зі вшановуваних слов'янами будівель із “Промивалень золота” ал-Мас'уді, необхідно обґрунтувати їх приналежність до *“до високих гір світу”*.

Насамперед проаналізуємо достовірність згадки щодо *“confinio Rutenie”*. Фраза Фоми Сплітського (принаймні її початок), що перший з побудованих Діоклетіаном об'єктів знаходився *“в землях Панонії на кордоні з Рутенією / in Pannonie partibus in confinio Rutenie”* є дуже близькою до цитати з “Passio”: *“в одній з частин Паннонії... в тому місці, яке називається біля Щедрої гори / in partis Pannoniae... in loco, qui appellatur ad montem Pinguem”*. Кількома рядками нижче в “Passio” мова йде вже про “порфірову гору” (*mons porphyreticum*), яку з контексту оповіді можна ототожнити з “Щедрою горою” (*Pingvin mons*). Поєднує ці назви зокрема і Ю. Колосовська. Камінь видобували на порфіровій горі в місці, що називається вогняним (*qui dicitur igneus*). Очевидно, це місце отримало назву від червоного (вогняного) кольору каменю, який там видобували⁷³. Так як червоний та золотисто-червоний (вогняний) кольори передаються латинню як *“russus”* та *“rutilus”*, то не виключаємо, що повідомлення Фоми Сплітського про *“confinio Rutenie”* могло бути інспіроване помилкою, коли кваліфікативний топонім, що виник на означення місця видобутку червоного каменю трансформувалася у адміністративний хоронім. Проте можливість такої помилки заперечує та обставина, що будівлю з порфірового каменю, розташовану в Паннонії на кордоні з Рутенією, сплітський архидиякон описує як очевидець. У цьому начебто переконуює фраза, що ця споруда *“тепер, хоч і зруйнована, все ще являє собою величне видовище для здивованих перехожих”*. На

⁷² Peacock D. P. S. The “Passio Sanctorum Quattuor Coronatorum”: a petrological approach // Antiquity. – Cambridge, 1995. – Т.69. – Р.362-368: <http://www.articlearchives.com/humanities-social-science/religion/506889-1.html>

⁷³ Мученичество четырех святых венценосных, написанное Порфирием. – С. 230.

перший погляд це уточнення не дає підстав аби сумніватися у проінформованості Фоми Сплітського щодо місця розташування будівлі. Сумніви викликає його наступна фраза, в котрій він суперечить сам собі, додаючи: “*як можна прочитати в історії чотирьох вінценосних*”. Очевидно, що Фома Сплітський пояснює, що знану за “Passio” будівлю він сам ототожнює з відомими руїнами в місцевості на кордоні з Руссю, чи в руській марці, як це допускає О. Назаренко.

Для вирішення питання локалізації першої Діоклетіанової будівлі, важливо відповісти на питання, про яку Паннонію вів мову Фома Сплітський і чи справді він міг вживати цей топонім в якості синоніма до Hungaria, як це допускає О. Назаренко. Попри те, що Фома Сплітський демонструє широкі історичні знання, покликаючись на авторитет “*історичних творів римлян*” й згадуючи й цитуючи Ісидора Сицилійського (бл. 560-563)⁷⁴, під Паннонією він таки розуміє територію ширшу за римську провінцію часів Діоклетіана. Принаймні у оповіді про нашестя угорців він пише, що ті зайняли “*всю Паннонію, по обидва боки Дунаю*”⁷⁵. Розширення Фомою Сплітським меж Паннонії поза лінію Дунайського лімесу переконує, що цей топонім використовується в якості синоніма до Угорщини. Проте, розташування першої Діоклетіанової будівлі (як і двох названих – палацу в Спліті та Діоклеї) за межами Лімесу є виключеним. З ворожого боку, за Дунаєм, розташовувалися лише невеликі опорні військові пункти. Тому перша будівля з опису Фоми Сплітського, яка “*все ще являє собою величне видовище для здивованих перехожих*” знаходилася очевидно в межах Лімесу, а отже її зв’язок з тогочасним (на середину XIII ст.) кордоном із Руссю по Карпатах є цілковито виключеним. Отже шукати цю споруду слід на правобережжі Дунаю чи, що менш вірогідно, у вузькій прибережній смузі лівобережжя, де римляни розташовували окремі форти, як от – Contra Aquincum і Transaquincum, розташовані на лівому березі, навпроти Аквінкуму (Aquincum).

Отже, у фразі Фоми Сплітського про розташування першої Діоклетіанової будівлі “*в землях Панонії на кордоні з Рутенією*” не йдеться про кордон із Руссю по Карпатах. На думку О. Назаренка, для вирішення цієї проблеми не варто також залучати відомості, що стосуються руських поселень, розкиданих по Угорщині від австрійського кордону до Трансильванії⁷⁶. Все ж, заради наукової об’єктивності, звернемо увагу на деякі місцевості Угорщини, які знаходяться в межах Лімесу й відзначаються певною концентрацією топонімів та мають відношення до Русі.

До таких місцевостей можна зокрема віднести північно-західне побережжя озера Балатон з двома монастирями східного обряду в Тихані (Tihany) та Веспремвільді (Veszprémvölgy) коло Веспрема. Жіночий монастир в Веспремвільді засновано в честь Пресвятої Богородиці Стефаном I чи його батьком Гейзою. Збереглася копія дарчої грамоти, переписана для короля Калмана латинню з грецької у 1109 р. Монастир в Тихані заснував для київських

⁷⁴ *Фома Сплітський*. История архиепископов Салоны и Сплита. – С. 25.

⁷⁵ Там само. – С. 44.

⁷⁶ Назаренко А.В. О «русской марке».- С. 303.

монахів 1055 р. Андрій I. Недалеко від нього зберігся й печерний монастир, ототожнюваний зі скитом, відомим за грамотами як Ороскьо (Oroszko “камінь русинів”)⁷⁷. Від етноніма “русини” отримало свою назву і село Оросі (Oroszi), розташоване в окрузі Веспрем.

Ще ряд населених пунктів, що мають відношення до Русі, групуються навколо монастиря в Вишеграді (Visegrád), заснованого Андрієм I, на честь свого небесного патрона. На думку угорських істориків у Вишеградському монастирі жили монахи, що приїхали зі свитою королеви – доньки Ярослава Мудрого Анастасії. Київські монахи замешкували також і Зебегени (Zebegegy), розташовані з протилежного боку Дунаю, де на горі св. Миколая були печерні келії⁷⁸. В 5-ти кілометрах північніше Вишеграда, на острові св. Андрія, знаходиться поселення Кішоросі / Kisoroszi (Малі русини), вперше згадане у 1394 р. під назвою Орос (Orosz). Дещо далі, вже в 25-ти кілометрах на північ – Надьоросі (Nagyoroszi – Великі русини), заселене королем Калманом (1096–1116) вихідцями з Галицько-Волинської землі, за якими була повинність охороняти замок та палац у Вишеграді.

Таким чином прилеглі до Вишгорода чи Веспрема місцевості теоретично можуть претендувати на роль “марки рутенів”, як О. Назаренко трактує “confinio Rutenie”. До того ж, у творі Фоми Сплітського мова могла йти не про адміністративний статус території, заселеної руською людністю, а радше про місцевість споріднену з Руссю. Адже лат. *sōn-fīnis* перекладається не лише як “суміжний”, “сусідній” чи “той, що межує”, або “який торкається”, але й як “близький” та “споріднений”⁷⁹. Отже, з певними застереженнями можна припустити, що першу з трьох Діоклетіанових будівель Фома Сплітський пов’язав з околицями Веспрема чи Вишгорода. Лише на відтинку луки Дунаю між населеними пунктами Естергом та Дунабогдань розташовувалася низка римських опорних пунктів – військових таборів, фортець, плацдармів чи фортів: Esztergom (лат. *Solva*); Esztergom-Hidegtelekeskereszt; Szob; Pilismarót (лат. *Castra ad Herculem*); Visegrád–Gizellamajor; Visegrád–Sibrik (лат. *Pone Navata*); Kisoroszi; Verőcsemaros–Dunamező; Dunabogdány (лат. *Cirpi*); Tahitótfalu–Balhávár⁸⁰. І це, не враховуючи малих опорних пунктів та веж Лімесу, як от між Visegrád–Sibrik та Kisoroszi: Visegrád–Várkert; Visegrád–Kisvillám; Visegrád–Szentgyörgypuszt; Visegrád–Szentgyörgypuszt⁸¹.

Околиці Вишеграда розташовуються при північно-східній частині Дунантульського Середньогір’я (*Dunántúli-középhegység*), яке простягнулося від північного берега Балатону до закруту Дунаю в районі Вишеграду. Проте, Дунантульське Середньогір’я, з найвищою вершиною горою Піліш (757 м), як і згадувані вище гірські масиви Фрушка Гори та Гересді, важко віднести до гір, “*про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу*”.

⁷⁷ Том И. Х. Кирилло-мефодиевские традиции в средневековой Венгрии. – С. 110-120.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. – Москва, 2000. – С. 178.

⁸⁰ Liste der Limeskastelle in Ungarn. Solva – Cirpi: http://de.wikipedia.org/wiki/Liste_der_Limeskastelle_in_Ungarn

⁸¹ Limesverlauf zwischen dem Kastell Visegrád–Sibrik bis zum Kastell Kisoroszi: http://de.wikipedia.org/wiki/Kastell_Visegrád–Sibrik#cite_note-Fitz_1972_174-21

Хоча, цитовану фразу можна розуміти не лише як твердження, що згадані гори ал-Мас'уді відносять до переліку високих гірських масивів. Цим зворотом арабський географ міг пояснювати, що ці гори, самі по собі не обов'язково високі, належать до якогось справді високого й відомого гірського масиву, є їх складовою частиною – відрогом. На відміну від Фрушка Гори чи узгір'я Гересді, Дунагульське Середньогір'я за Дунаєм з'єднується з південно-західним карпатським відрогом – Північним Середньогір'ям (Északi-középhegység). Північно-західна частина Дунагульського Середньогір'я відома під загальною назвою – Гори Закруту Дунаю (*Dunazug-hegység*). До них входять гірські групи Герече (*Gerese-hegység*), Піліш (*Pilis-hegység*), Буда (*Budai-hegység*) та Вишеград (*Visegrad-hegység*)⁸². Не виключено, що отримані ал-Масуді відомості про колишню римську фортецю, відому під слов'янською назвою “Вишеград” – “Високий град”, як і назва одноіменного нагір'я, могли спонукати арабського вченого до уточнення, що перший з описуваних ним будинків стоїть “на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”.

Крім того, в Горах Закруту Дунаю знаходилися кар'єри з м'яким, легким в обробці вапняком. Родовище вапняку в горах Герече експлуатувалося ще при римлянах. Тут видобувався червоно-бурий вапняк, або ж “Червоний мрамур”, як його називали в давнину, який йшов на будівництво палаців та храмів⁸³. А вище за течією, в теперішній області Комаром-Естергом, знаходився і римський опорний пункт “Ad Statuas” (нині *Ács*). Аналогічну назву римського табору (нині Вардомб) Д. Сімоні використовував на доказ того, що мученики квадратарії працювали в каменоломнях узгір'я Гересді. За цією ж логікою вони могли працювати і в Горах Закруту Дунаю.

Отже, припущення щодо можливого ототожнення околиць Вишеграда, які замешкували вихідці з Русі, з місцевістю “*in Pannonie partibus in confinio Rutenie*”, в якій, за оповіддю Фоми Сплітського було побудовано першу з трьох будівель Діоклетіана, виглядає досить привабливим, проте не претендує на остаточне вирішення питання. Пропоновані обґрунтування є вразливими для критики, оскільки спираються не на пряме трактування цитати, а на її інтерпретації. Доводиться також визнати, що не бездоганною є й спроба віднести масив Гір Закруту Дунаю “до високих гір світу” через їх позірний зв'язок з Карпатами, видимий на сучасних картах, але який, не відомо чи могли спостерігати інформатори ал-Мас'уді. Тому розглянемо питання локалізації першої споруди Діоклетіана за текстом Фоми Сплітського та першої з вшановуваних слов'янами будівель із “Промивалень золота” ал-Мас'уді, намагаючись усунути вказані протиріччя й буквально дотримуючись змісту аналізованих текстів.

Звернемо спершу увагу на населений пункт Оросвар (*Orosvar*). З легкої руки Володимира Пашуто у літературі утвердилася думка, що він розташовується в найближчих околицях Вишеграда – північніше Ваца та Нограда, поблизу замку Дрегей⁸⁴. Насправді за цими координатами розташовується згаданий ви-

⁸² Все о Венгрии / Пер. с венг. М.Д. Попова. – Москва, 1985. – С.22-26.

⁸³ Мартон П., Шарфалви Б. Венгрия. Очерки физической и экономической географии. – Москва, 1962. – С. 17, 121-123.

⁸⁴ Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С. 53-54.

ще населений пункт Надьборосі (Nagyoroszi – Великі русини). Натомість, Оросвар (тепер – слов. Rusovce) знаходиться на правобережній околиці Братіслави (8 кілометрів на південь від центру міста, за Дунаєм) в прикордонному трикутнику між сучасними Словаччиною, Угорщиною та Австрією. Перша письмова згадка про Оросвар міститься в дарчій угорського короля Андрія II від 19 серпня 1208 р. бенедиктинському монастиреві у недалеких Lébényi (Угорщина), де є згадка про “Terra Uruzwar” (або Wguzwar). У перші століття існування Угорської монархії в Оросварі була важлива прикордонна фортеця – “Castellum”.

Саме північно-західні околиці Угорщини на кордоні з Австрією, як доводить Омелян Прицак, фігурують у тексті Життя зальцбургського архієпископа Конрада, як Руська марка (Marchia Ruthenogum). І там, на австрійському прикордонні, найімовірніше й перебував угорський король Стефан II, зустрічаючись з австрійським посольством. На думку О. Прицака ця територія – частина колишньої “Ruzaramarcha”, згаданої у грамоті східнофранкського короля Людовика Німецького, датованій 16 червня 862/3 р. Цей документ підтверджував право на земельні володіння, даровані Карлом Великим Альтайхському монастиреві, що розташовувався в Баварії між Регенсбургом та Пассау. За О. Прицаком одна зі згаданих у документі місцевостей (населених пунктів), під назвою Ruzaramarcha, знаходилася у Верхній Австрії, в межиріччі Дунаю та його приток Урль та Іббс⁸⁵. Широке трактування О. Прицаком колишньої території “Ruzaramarcha” заперечив О. Назаренко. Надто великою, на його думку, є дистанція від австро-угорського прикордоння в районі Братіслави до Енса, біля якого і знаходилася Ruzaramarcha. Як вказує дослідник, носіями імені “русь” що закріпилося в назві “Руська марка”, були купці з Русі, про торгівлю активність яких на початку X ст. повідомляє “Раффельштетгенський митний статут”, створений, поміж кінцем 902 та першою половиною 907 років. У “Раффельштетгенському статуті” є згадка про регламентацію торгівлі руських та чеських купців (Rugi та Voemani) у Східній Баварії, у володіннях маркграфа Арбо, котрі приходили з Русі через Прагу. Аналізуючи гідроніми О. Назаренко доходить до висновку, що вони могли рухатися притокою Дунаю – Гросе Мюль. Її ліва притока мала назву “Руська Мюль” (відома також як “Чеська Мюль”), яка у своїй верхній течії максимально підходила до Влтави.

Але вже джерела такого роду з XII-XIII століть передбачають південніший маршрут – з Регенсбургу вниз по Дунаю в Угорщину. Якщо в “Раффельштетгенському статуті” початку X ст. руські купці фігурують в компанії з Чеськими, то в статуті Леопольда VI (1198-1230), вози з Русі названі разом із возами з Угорщини⁸⁶. Цю зміну можна поставити у зв’язку зі встановленням угорським двором контролю над дуже прибутковою галуззю – торгівлею невільниками. За “Раффельштетгенським статутом” купці, що торгували з Богемією та з русами, привозили на продаж саме рабів, а також віск та коней. Про рабів (челядь), як один із експортних товарів Русі X ст. повідомляє і “Повість минулих

⁸⁵ Прицак О. И. Происхождение названия RŪS/RUS’ / О. И. Грицак // Вопросы языкознания. – Москва, 1991. – № 6. – С. 117-118.

⁸⁶ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII веков. – Москва, 2001. – С. 71-112.

літ”. На думку Олександра Галенка спробою маніфестації такого контролю над торгівлею невільниками було привласнення титулу “князя руців” королевичем Емериком, сином угорського короля Стефана I. Для легітимізації цього титулу необхідно було зайняти хоча б частину території, якою купці приїжджали в імперську марку, чи якусь сусідню територію. Тим паче, що й слово “рус” у титулі “князя руців” виписано у південно-німецькій формі, що переконує у претензіях угорців на частину “марки русів”, або на утворення в себе подібної адміністративної території⁸⁷. Однією з акцій на підкріплення цих претензій могло бути й заснування на північному-заході королівства прикордонної фортеці Оросвар (Terra Uruzwar/ Wruzwar грамоти 1208 р.). Врешті, не можна виключати, як це допускав Степан Томашівський, що Емерик, володів і Прикарпаттям⁸⁸.

До того ж, свідченням декларативної “руськості” північно-західних околиць Угорщини у першій половині XI ст. може бути згадка в “Gesta Hungarorum” про місце проживання дружини угорського короля Андрія I у замку Комаром (Komárom), поміщена у 15 розділі під назвою “De Samaro castro”: *“Після захоплення Паннонії за вірне служіння Арпад подарував Кетелу значно більше, зокрема великі масиви землі біля Дунаю, неподалік впадіння річки Ваг. Тут пізніше син Кетела Олоптульмо побудував замок, названий Комаром. ... Землями, що носять назву Кетелпоток (Ketelpatak), до коронування королем Андраша, володів син їхнього спадкоємця Ласло Сар. Проте король Андраш цю спадщину обміняв на інші землі з двох причин: місцевість видалася придатною для полювання. По-друге, там полюбляла мешкати дружина короля. Бо оскільки вона була донькою руського князя, то могла знаходитися ближче до рідного краю.”*⁸⁹ Звернувши увагу на те, що Комаром знаходиться значно ближче до німецьких кордонів аніж до руських, О. Назаренко допустив, що Угорський Анонім погано розбирався в географії своєї батьківщини⁹⁰. Проте конкретні географічні орієнтири, Дунай та Ваг, не дають підстав сумніватися в проінформованості автора “Gesta Hungarorum” щодо місця розташування замку Комаром, як і погодитися з Яковом Штернбергом, який ототожнював Кетелпоток (Ketelpatak) Аноніма з Шарошпотоком (Sárospatak), розташованим на р. Бодрог, на шляху з Естергома через Токай і Дуклянський перевал на Ки-

⁸⁷ Галенко О. Рутенська марка за джерелами IX-XII ст. / О. Галенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. В.Ф. Кураса НАН України / Збірник. – Серія “Політологія та етнологія”. – Вип. 29. – Київ, 2006. – С. 6-15. Див. також: Волощук М. Ruthenes in Regnum Hungariae (IX – перша половина XIV ст.).

⁸⁸ Томашівський С. Дев’ятьсот літ тому (1030-1930). З приводу ювілею міста Белза / С. Томашівський // Нова зоря. – Р.5. – Львів, 1930. – Ч.1 (301). – С. 10-12; Його ж. Перемисько-руський князь, якого ми досі не знали / С. Томашівський // Нова зоря. – Р.5. – Львів, 1930. – Ч.29 (329). – С. 9-10; Його ж. Св. Емерик в легенді й історії / С. Томашівський // Нова зоря. – Р.5. – Львів, 1930. – Ч. 40 (340). – С. 6-7. Див. також: Диба Ю. Угорські чинники на політичній та культурній мапі Східної Європи X-XI ст. / Ю. Диба // Україно-угорські етуди. – Вип. 1. – Львів, 2010. – С. 43-61.

⁸⁹ Gesta Hungarorum. Літопис Анонімуса про діяння угорців під час пошуків і віднайдення Батьківщини / Переклад з латинської та угорської К. Найпавера. – Ужгород, 2005. – С. 29-30.

⁹⁰ Назаренко А. В. Западноєвропейские источники / А. В. Назаренко // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 1999. – С. 352.

їв⁹¹. Дослідник покликався на працю Іштвана Лазара⁹², котрий на співзвучності хоронімів Кетелпоток та Кіалт Поток, пов'язував з історією Шарошпотока події, що відносилися до Комарома⁹³.

Найімовірніше, що саме прикордонну територію між сучасними йому Угорщиною та Австрією, або ж – між історичними римськими провінціями Паннонією та Норіком, мав на увазі і Фома Сплітський, коли писав про першу споруду Діоклетіана, розташовану “в землях Панонії на кордоні з Рутенією”. До того ж, і його фраза, що згадана споруда “тепер, хоч і зруйнована, все ще являє собою величне видовище для здивованих перехожих” може бути не випадковою. Для купців, що приходили з території Угорщини, важливе значення мала стара римська дорога, що з'єднувала Басейни Ельби та Дунаю, й проходила через Австрію правим берегом Дунаю. В каролінзьких документах “publica strata” (громадська дорога) чи “strata legitima” (законна, платна дорога), яка мале велике стратегічне значення⁹⁴. Саме на цій дорозі, східніше енської митниці “Раффельштетгенського статуту”, грамота Людовика Німецького 862/3 р. й локалізує населений пункт Ruzagamarcha⁹⁵. І на цьому шляху й дотепер достатньо збережених римських пам'яток, одну з яких Фома Сплітський цілком міг ототожнити з першою будівлею із трьох Діоклетіанових фундацій.

Найвідомішою пам'яткою з римських часів у Верхній Паннонії (Pannonia Superior) та її столицею був Карнунт (Carnuntum), який, зважаючи на хороше збереження римських руїн, у 19 ст. називали Помпеями на брані Відня. Археологічні рештки Карнунта, розташовані на площі в 300 гектарів, на віддалі 45 км від Відня та 19 км від Братислави. Карнунт знаходиться на вигині Дунаю, з протилежного, південного боку від впадіння у нього Морави. Він був зруйнований германцям у IV ст. Частково відновлений Валентиніаном I і остаточно знищений угорцями в часи їх походів на німецькі терени. Доступний для огляду археологічний парк включає сьогодні два амфітеатри, розкопані в цивільній частині міста, кілька відтворених будівель та візитівку Карнунта – залишки триумфальної арки – так званіх “Поганських Воріт” (Рис. 10, 11).

Допускаємо, що саме Канунт і був тим об'єктом в Паннонії, який Фома Сплітський вважав фундацією Діоклетіана. Діоклетіану приписували багато з вчинків, котрі зокрема чинилися і його співправителями. Так “Passio” подає Діоклетіана єдиним замовником, проте Ю. Колосовська обгрунтовує припущення, що при ньому описані події лише розпочалися, а основний перебіг історії відбувався, найімовірніше, в період правління Галерія⁹⁶. У Карнунті 308 р. відбулася зустріч Галерія, Діоклетіана та Максиміана, на якій було оголошено узурпатором Максенсія. Там, на спробу Галерія та Максиміана переконати

⁹¹ Штернберг Я. И. Анастасия Ярославна – королева Венгрии / Я. И. Штернберг // Вопросы истории. – Москва, 1984. – № 10. – С. 183.

⁹² Там само. Поклик на: *Lázár I. Kiált Patak vára.* – Budapest, 1974.

⁹³ Юрасов М. К. Русско-Венгерские отношения второй трети XI в. / М. К. Юрасов // Мир истории. – Москва, 2002. – № 3: http://library.by/portalus/modules/history/readme.php?subaction=showfull&id=1096316981&archive=&start_from=&ucat=1&

⁹⁴ Прицак О. И. Происхождение названия RŪS/RUS'. – С. 117-118.

⁹⁵ Назаренко А. В. Древняя Русь на международных путях. – С. 104-104.

⁹⁶ Колосовская Ю. К. Агиографический источник. – С. 51-52.

Рис. 10. Карнунт. «Поганські ворота» Гравюра Рудольфа фон Альта 1840 р.

Рис. 11. Карнунт. «Поганські ворота» Сучасний стан з лінійним відтворенням первісного вигляду

Діоклетіана повернутися у владу, він відповів відмовою.

Приймаючи ототожнення першої будівлі з тексту Фоми Сплітського з Карнунтумом, необхідно з'ясувати, чи можна його також вважати першою із трьох будівель, про котрі повідомив ал-Мас'уді? Цей храм знаходився *“на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”*, а долину Дунаю з обидвох боків стискають два великі гірські масиви – Альпи та Карпати. Їх сприймали однією гірською системою, розірваною Дунаєм та Віденською котловиною. Так Шимон Кецаї вживає щодо східних Карпат поняття *“Рутенські Альпи”*⁹⁷. Припущення, що у цитованій фразі ал-Мас'уді, мова йде про гори, що належать до якогось справді високого й відомого гірського масиву, хоч самі не обов'язково є високими, якнайкраще пасує до гір, що оточували Віденську котловину й з'єднували Карпатські відроги з Альпійськими. В районі Карнунта в лівобережжя впирається пасмо Малих Карпат (слов. *Malé Karpaty*, нім. *Kleine Karpaten*) – частини Західних Карпат Словаччини. Складовою цього масиву на австрійському правобережжі є Гундсхаймер Берге (нім. *Hundsheimer Berge*, або *Hainburger Berge*) з найвищою вершиною Гундсхаймер Берг висотою 480 м, яка на південному-сході з'єднується з передгір'ям Альп – горами Лейта (*Leithagebirge*), дожиною 35 км і найвищою точкою – 484 м над рівнем моря. У такому випадку фразу ал-Мас'уді *“на тих горах”* слід трактувати як широкий географічний орієнтир, тобто так само, як він трактує і *“Чорну гору”*, де було споруджено другу із згаданих будівель. Отже інформація ал-Мас'уді про першу, неназвану будівлю, яку вшановують слов'яни, співпадає у географічних деталях з угорсько-австрійським прикордонням, пов'язаним з історичною територією, відомою під назвою *“Ruzaramarcha”*, де сходяться Альпи й Карпати, й узгоджується з розташуванням з першої споруди з фундації Діоклетіана, яку Фома Сплітський помістив *“в землях Паннонії на кордоні з Рутенією”*.

Таким чином текст *“Passio quattuor coronatorum”* слугував підставою не

⁹⁷ Юрасов М. К. Складывание русско-венгерской границы в X-XI вв. // *Rossica antiqua*. 2006. Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 299.

лише для повідомлень Фоми Сплітського. Інформація з цього джерела у вільному викладі увійшла до “Промивалень золота” ал-Мас’уді. Цілком реальною стає ціла низка фактів з тексту арабського географа, які вважалися надуманими чи перебільшеними, як от розміри будівель та речей чи багатство оздоблення споруд, якщо прийняти, що мова йде про споруди римського часу, розташовані на територіях, зайнятих пізніше слов’янами. Разом з тим, у описі споруд ал-Мас’уді є кілька фактів, які вимагають окремого аналізу.

Архітектурні особливості будівель, описаних ал-Мас’уді

В переліку фантастичних деталей першої будівлі з тексту ал-Мас’уді є згадка про *“отвори, пророблені в ньому, в найвищій його частині, й що в цих пророблених отворах [відбувалось] від сходу сонця”*. Подібно і в прикінцевій частині оповіді про діяльність якогось мудреця, що відзначився в землях слов’ян, він знову пише *“про змайстровані [ним] величезні отвори, якими він привабив до себе їхні (слов’ян – Ю.Д.) серця [та] оволодів їхніми душами”*. Наявність цих отворів звичайно пояснюється практикою слов’янських астрологічних спостережень чи перебільшеннями ал-Мас’уді. Романтичному сприйняттю цього уривку сприяв і своєрідний його переклад, здійснений А. Гаркаві: *“Що влаштовано (побудовано) в цих отворах для спостереження за сходом сонця”*. Все ж гадаємо, що це свідчення цілком вкладається в реалії будівельної практики римлян. Описану архітектурно-конструктивну особливість наглядно ілюструє конструкція купольного завершення округлого вестибюлю палацу Діоклетіана в Спліті з отвором у його zenіті (Рис. 12). Округла сонячна плям, яка змінюючи свої обриси переміщується по внутрішній поверхні купола палацового вестибюля (Рис. 13) і до сьогодні є ефектною туристичною атракцією, фото якої потрапляють у альбоми. Не дивно, що її міг зауважити й інформатор ал-Мас’уді. Найвідоміший приклад застосування купольної конструкції з горішнім отвором для денного освітлення у пам’ятках римського періоду демонструє будівля Пантеону в Римі (Рис. 14). Відомості про великі отвори відсутні в тексті “Passio”, проте такого роду “надлишкові” дані могли бути почерпнуті від особи, котра безпосередньо могла їх споглядати. На думку Я. Дашкевича таким очевидцями могли бути арабські купці чи інші автори, тексти яких він міг використовувати. Серед інформаторів міг бути і колишній полонений у Візантії Муслім ібн Абу Муслім аль-Джармі, викуплений 845 р. з полону, зі старшими реляціями якого ал-Мас’уді був знайомий⁹⁸.

До астрологічного нашарування у повідомленні ал-Мас’уді про перший будинок вшанований слов’янами долучають і згадку *“про накреслені в ньому знаки, що вказували на майбутні явища”*. Проте, у тексті “Passio” є сюжетна лінія, яка прямо з нею кореспондується. Скульптори-квадратарії виконували роботи зі іменем Ісуса Христа та знаком хреста. Зауваживши це, один з “філософів”, які наглядали за виконавцями, обурився та викрикнув: *“Цей знак є знаком магічного мистецтва, бо я не знаю, що це за знак такий, що будучи знаком жорстокої смерті, дає вам все сприятливе для вас”*. На підставі цього факту виникла суперечка між філософом та квадратаріями. Проти

⁹⁸ Дашкевич Я. Русь і Сирія. – С. 24.

Рис. 12. Палац Діоклетіана у Спліті.
Конструкція купола вестибюля

Рис. 13. Палац Діоклетіана у Спліті.
Освітлення поверхні купола вестибюля

Рис. 14. Пантеон в Римі. II ст. Купол з отвором для освітлення

митців-християн було настроєно інших майстрів, що вигукували: “Ради благополуччя найблагодетивішого цезаря, вижени нечестивців, вижени магів!”. Конфлікт, що розпочався з дискусії про виконання робіт зі знаком хреста, завершився мученицькою смертю християн. Саме потрактована буквально інформація про хресне знамення і могла відобразитися в тексті ал-Мас’уді про накреслені в будівлі знаки. До того ж, квадратарії могли не просто осіяти себе хресним знаменням, а й карбувати християнські символи на своїх творах. Нанесення різного роду знаків, якими майстри маркували свої вироби, є загальною практикою у каменярській справі. Такі знаки, для прикладу, виявлено і на кам’яних деталях палацу Діоклетіана в Спліті. Вони мали вигляд як подібний до букв (Рис. 15), так і більше зображальний, наприклад у вигляді інструментів (Рис. 16).

Крім різного роду дивовижних архітектурних реалій Ал-Мас’уді оповідає також про звуки, що лунали з висот першого будинку, і що ці звуки мали вплив на людей. Це міг бути якийсь музичний супровід, наприклад органний. Два срібні органи, приховані за завісами, та духові інструменти згадуються в трактаті Костянтина Багрянородного “Про церемонії” (Кн. II, розд. 15) в оповіді про другий прийом княгині Ольги у імператорському палаці. Звуки цього інструменту використовувалися для впливу на володарку варварів. Про широке розповсюдження органів свідчить хоча б зображення цього інструменту на фресках Софії Київської⁹⁹. Отже деталі розділу про вшановувані у слов’ян будинки з книги “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння” мають далеко не фантастичний характер і не підважують репутації ал-Мас’уді як ретельного й уважного до подробиць автора, для якого характерний критичний метод викладу.

Рис. 15. Каменярські знаки. Палац Діоклетіана в Спліті (За Ц. Фішковичем)

Рис. 16. Каменярські знаки. Палац Діоклетіана в Спліті (За Ц. Фішковичем)

Висновки

Аналіз тексту ал-Мас’уді про три вшановувані слов’янами будівлі з книги “Промивальні золота та родовища дорогоцінного каміння” і його порівняння з відомостями Фоми Сплітського про три споруди, зведені імператором Діоклетіаном “в різних краях світу”, що кореспондуються з агіографічним джерелом – “Passio quattuor coronatorum”, доводить, що у цих документах мова йде про ті ж самі об’єкти, зведені на заселеній слов’янами території Далмації та Паннонії. Ці територіальні межі узгоджуються з переліком народів, що фігурують у маловідомому фрагменті, що передував повідомленню про три слов’янські будівлі, який ввів у науковий обіг Я. Дашкевич.

Фома Сплітський ідентифікує два з трьох об’єктів, що належали до буді-

⁹⁹ Тоцкая И. Ф., Заярузный А. М. Музыканты на фреске “Скоморохи” в Софии Киевской / И. ф. Тоцкая, А. М. Заярузный // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – Москва, 1988. – С. 143-155.

вельних фундацій Діоклетіана, другим з яких він називає м. Діоклею, засновану в провінції Превалітана. Після заселення слов'янами ця частина Південної Далмації фігурує в документах як Дукля, Зета та Чорногорія. Діоклея ототожнюється з другим будинком, описаним ал-Мас'уді, *“який створив один з їхніх царів на Чорній горі”*. Згадка про кольорові та лікувальні води узгоджується з природними властивостями вод Чорногорії, які в римські часи використовувалися для лікування ветеранів, котрих поселяли на цих територіях. Атрибути, що супроводжують опис ідола Сатурна, пов'язаного з другою будівлею, дозволяють вбачати в ньому Асклепія (Ескулапа). Навколо процесу виконання скульптури Асклепія у *“Passio quattuor coronatorum”* вибудовується основна сюжетна лінія, яка завершується мученицькою смертю скульпторів-квадратаріїв, які відмовилися її виконувати.

Третьою спорудою Фома Сплітський називає палац Діоклетіана у Спліті, зведений на березі Адриатики. Ця велична споруда кореспондується з третім будинку у описі ал-Мас'уді, зведеному *“на горі, яку оточує затока моря”*. В середині цієї споруди вивищувалася величезна баня, що узгоджується з восьмигранною банею мавзолею Діоклетіана. За ал-Мас'уді під банею знаходилися два ідоли у чоловічій та жіночій подобі, які відповідають скульптурам Діоклетіана та його дружини, які знаходилися в нішах Мавзолею.

Першу, неназвану споруду з фундацій Діоклетіана Фома Сплітський розташовує *“в землях Панонії на кордоні з Рутенією”*. Зведену римлянами будівлю марно шукати в Карпатах, що слугували природнім кордоном між Руссю та Угорщиною. Гадаємо, що вона могла розташовуватися на австро-угорському прикордонні, територіально близькому до колишньої імперської *“Марки русів”* (Ruzaramarcha), де було зведену угорську прикордонну фортецю Оросвар (Terra Uruzwar/ Wtuzwar грамоти 1208 р.). Будівлею, яку Фома Сплітський приписав Діоклетіану, міг бути римський Карнунт – столиця Верхньої Паннонії. Розташування Карнунта на стику між Карпатами та Альпами, розділених Дунаєм, узгоджується з відомостями ал-Мас'уді про першу будівлю, вшановану слов'янами, що знаходилася *“на тих горах, про які кажуть філософи, що вони належать до високих гір світу”*.

Описані ал-Масуді будівлі характеризуються значними розмірами, багатим оздобленням та архітектурними деталями, характерними для монументальних споруд, що зводилися римлянами. Це саме ті риси, які вважалися надуманими чи перебільшеними, якщо пов'язувати їх з будівельною практикою ранньосередньовічних слов'ян. Інформатори арабського географа віднесли їх до слов'янської спадщини на тій підставі, що території, на яких розташовувалися згадані ним римські споруди на той час заселяли слов'яни.

Yuriy Dyba. AGIOGRAPHIC SOURCE OF THE REPORT OF AL-MAS'UDI ON STRUCTURES, REVERED BY SLAVS